

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Кафедра менеджменту та поведінкової економіки

Громадянське суспільство: соціально-економічний дискурс
Опорний конспект лекцій

**Вінниця,
2025**

УДК 321.21:[330.34:316.42](072)

*Рекомендовано до друку радою економічного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 7 від 20.01.2025 р.)*

Укладач:

*Синиченко А. В., ст. викладач кафедри менеджменту та поведінкової економіки
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

Рецензенти:

*Волкова Н.І, к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів і банківської справи
Панченко І.В., к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту та поведінкової
економіки*

Громадянське суспільство: соціально-економічний дискурс: опорний конспект лекцій для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» спеціальності 073 Менеджмент, 072 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок, 051 Економіка. Вінниця, 2025.- 83 с.

© Синиченко А. В., 2025

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Тема 1. Сутність і соціальна структура суспільства	5
Тема 2. Громадянське суспільство: сутність і структура	16
Тема 3. Засоби масової інформації та їх роль у формуванні громадянського суспільства	25
Тема 4. Громадські об'єднання та їх вплив на розвиток суспільства.....	32
Тема 5. Права та обов'язки людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства	40
Тема 6. Соціально-економічні групи як елемент розвитку громадянського суспільства	50
Тема 7. Держава як політично організоване суспільство.....	58
Тема 8. Підприємництво як соціально-економічний феномен	70
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	81

ВСТУП

Опорний конспект лекцій розроблено відповідно до силабусу дисципліни «Громадянське суспільство: соціально-економічний дискурс» для здобувачів вищої освіти спеціальністю: 073 Менеджмент ОП «Менеджмент» ОС «Бакалавр», 072 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок ОП «Фінанси, банківська справа та страхування» ОС «Бакалавр» 051 Економіка ОП «Бізнес-економіка» ОС «Бакалавр».

В опорному конспекті лекцій розкрито зміст основних тем дисципліни «Громадянське суспільство: соціально-економічний дискурс». Оволодіння лекційним матеріалом з дисципліни дає здобувачам можливість формування систематизованих знань та розуміння основних теоретико-методологічних положень громадянського суспільства та його інститутів, структури, функцій; розуміння та вміння застосовувати інструментарій аналізу основних моделей громадянського суспільства та оцінювати їх вплив на соціально-економічний розвиток держави, оцінювати сучасну соціально-політичну ситуацію та її вплив на економічні процеси.

Опорний конспект лекцій призначений для використання здобувачами вищої освіти під час самостійного опрацювання матеріалу, що є запорукою успішності засвоєння цієї дисципліни. Поглиблене вивчення питань лекцій передбачає ознайомлення з додатковою літературою та інтернет-ресурсами.

Тема 1. Сутність і соціальна структура суспільства

Питання до теми:

1. **Поняття та типологія суспільства.**
2. **Поняття та види соціальної структури суспільства. Соціально-класова структура суспільства і критерії її стратифікації.**
3. **Соціальна мобільність: форми та канали.**

1. Поняття та типологія суспільства

Суспільство існувало в усі епохи, навіть у ту далеку добу, коли не було ні країн, ні держав. Проте стародавній світ не використовував такої абстракції, як суспільство. Вона з'явилася лише у XVIII ст. Суспільна взаємодія є невід'ємним аспектом життя кожної людини, адже існування людини поза суспільством, а суспільства без людей — неможливе. З огляду на це кожна особистість є одночасно і «продуктом» суспільства, і його «творцем». Термін «суспільство» є багатограним і має низку значень та характеристик.

Суспільство – це сукупність історично сформованих форм спільного життя і діяльності людей у світі.

Суспільство – найбільше об'єднання людей, тісно пов'язаних між собою різноманітними взаємодіями, загальною територією, історією, культурою.

На думку сучасного американського соціолога Е. Шилза, суспільством називається об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- воно не є частиною якої-небудь більш великої системи;
- має свою назву, територію;
- має свою історію та систему управління;
- його об'єднує спільна система цінностей, норм, законів, правил;

- шлюби переважно укладаються між представниками цього об'єднання;
- воно поповнюється за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками;
- об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда.

Ці ознаки суспільства є універсальними. Їм відповідають і стародавні племена, і сучасні держави.

Все різноманіття суспільств соціологи намагаються розділити на певні типи на основі схожих ознак. Виділяючи як критерій типології кількість рівнів управління і ступінь соціального розшарування, розрізняють:

- **прості суспільства** – в них немає соціального розшарування, немає керівників і підлеглих, немає багатих і бідних, проста система управління. До цього типу належать первісні племена, вік яких – більше 40 тисяч років. Для останніх характерне – багато ланок управління, розшарування за доходами;

- **складні суспільства** – характеризуються соціальним розшаруванням, наявністю декількох рівнів управління (керівники і керовані складають протилежні страти). У суспільствах цього типу соціальна нерівність закріплена економічно, юридично, релігійно і політично. Складні суспільства виникають з виникненням держави. Їх вік – приблизно 6 тисяч років.

З огляду на спосіб виробництва виділяють:

- *суспільство первісних мисливців і збирачів – період людського стада (протосуспільство)*. Складалося зі споріднених груп:

- *суспільства скотарів;*
- *городницькі суспільства* – перехідна форма від добування готових продуктів до їх вирощування. Існували одночасно зі скотарством;
- *землеробські (аграрні) суспільства*. Утворювалися держави, класи, великі міста;

- *індустріальні (промислові) суспільства* – починають існувати з кінця XVIII століття – періоду промислової революції.

Також можна навести класифікацію суспільств американського соціолога Даніеля Бела, в якій він виділяє такі типи:

1. *Традиційне суспільство* для якого характерним є:

- нездатність або небажання змінювати які-небудь характеристики способу життя, що склалися, відносна ізоляція від інших суспільств;

- висока структурна стійкість;

- ставлення до власності детерміновано родовими відносинами, общиною або феодалною ієрархією;

- основним способом соціальної регуляції виступає традиція, що поділяється абсолютною більшістю членів суспільства;

- регламентація соціальної поведінки конкретними розпорядженнями і заборонами, відсутність вільної особистості, тотальне підкорення індивіда суспільству;

- у світогляді панує догматизм.

2. *Індустріальне суспільство*, особливістю якого є контрастування з традиційним суспільством за перерахованими вище характерними рисами. У суспільстві цього типу переважає промисловість; приватна власність є базовою, системоутворюючим інститутом.

3. *Постіндустріальне суспільство*, основними рисами, що відділяють його від індустріального суспільства є:

- переважає сфера послуг;

- визначальну роль відіграє інформація;

- базовим, системоутворюючим інститутом є творче знання.

Отже, розвиток людського суспільства послідовно проходить три стадії: доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну.

Суспільство являє собою соціальну систему, тобто цілісне утворення, основними елементами якого є:

Люди (суспільство вільних індивідів) – вільні економічно, соціально, політично, які відрізняються один від одного за різними ознаками.

Соціально-економічні зв'язки і взаємодії (відносини і зв'язки між людьми, що виникають у процесі суспільного виробництва) – це форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей.

Соціальні інститути – являють собою історично сформовані способи організації і регулювання суспільного життя.

Залежно від сфери суспільних відносин виділяють зазвичай такі групи соціальних інститутів:

1) *економічні* (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу);

2) *культурні* (наукові організації, заклади вищої освіти, музеї);

3) *релігійні* (собор, церква);

4) *політичні та правові* (держава, партії, поліція, армія, законодавчі та судові органи);

5) *родинні інститути* (шлюб і сім'я).

Соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, що зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, є наслідком свідомою діяльності всього суспільства.

Соціальні цінності – це значущі для суспільства ідеали та переконання.

Структуру суспільства складають різні сфери суспільної життєдіяльності. Основними підсистемами (сферами) суспільства як єдиної цілісної системи виступають соціальна, економічна, політична і соціокультурна (духовна) підсистеми.

Соціальна підсистема – сукупність об'єктивно сформованих спільнот людей та відносин між ними.

Економічна підсистема – сукупність реалізації відносин власності. Вона охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, а також виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

Політична підсистема – підтримка зв'язків між людьми, регулювання їх діяльності та суспільних відносин (держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними).

Духовно-культурна підсистема – це сфера, в якій здійснюються духовне виробництво, створюються ідеї, образи, наукові і духовні цінності, це відносини з приводу духовно-культурних благ.

Нормально функціонувати суспільство може тільки за умови послідовного виконання кожною підсистемою свого функціонального призначення. Применшення або піднесення будь-якої з них може привести до негативних наслідків (недооцінка ролі економіки веде до зниження рівня споживання, зменшення ролі духовності – до соціальної ентропії).

2. Поняття та види соціальної структури суспільства. Соціально-класова структура суспільства і критерії її стратифікації

Наприкінці ХХ ст. загострилася потреба в ефективній методиці виявлення соціальних груп, що розрізняються за місцем у системі власності, влади, прибутку й престижу. Володіючи такою методикою, можна провести глибокі дослідження соціальної структури, виявити основні соціальні верстви сучасного суспільства.

Поняття «соціальна структура» у науковій і соціально-політичній літературі має кілька трактувань. У широкому розумінні – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, а також соціальних інститутів.

Соціальна структура суспільства – сукупність соціальних (група, верства, клас), соціально-демографічних (діти, молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних і етнічних спільнот, пов'язаних між собою відносно сталими відносинами.

Для того, щоб зрозуміти сутність соціальної структури суспільства, необхідно розглянути її основні елементи:

Основні елементи соціальної структури суспільства:

1. *Індивіди*, які займають визначені соціальні позиції в суспільстві (статуси) і виконують певні соціальні функції (ролі);

2. *Соціальні групи* – сукупність людей, які мають спільні соціальні ознаки і виконують суспільно необхідні функції у загальній структурі суспільного розподілу діяльності. Члени однієї соціальної групи можуть мати спільні соціальні інтереси, цінності, норми.

3. *Соціальні класи* – великі соціальні групи, які розрізняються за їх роллю в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які формуються та функціонують на основі докорінних соціальних інтересів.

4. *Соціальні верстви* – сукупність індивідів, об'єднаних на основі будь-яких приватних інтересів, зайнятих економічно і соціально рівноцінними видами праці.

Види соціальних структур:

- *соціально-демографічна структура* включає спільноти, які утворюються на основі соціально-демографічних ознак (діти, молодь, пенсіонери, чоловіки, жінки);

- *соціально-професійна структура* – включає групи, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства (медичні працівники, педагоги, підприємці);

- *соціально-територіальна структура* – територіальні спільноти розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, певних регіонів);

- *соціально-етнічна* – групи людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народи, нації).

Також можна виділити сімейно-побутову, соціально-освітню, соціально-релігійну та ін., залежно від того, за якими критеріями

структурується суспільство. Соціальна структура – явище історичне. Її становлення та розвиток відображають процеси еволюції суспільства.

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що розрізняються своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання: як відрізнити ці групи одну від одної.

Термін «стратифікація» походить від лат. слова *stratum* (прошарок).

Соціальна стратифікація – це ієрархічно впорядкована соціальна нерівність, а також процес, внаслідок якого суб'єкти суспільного життя займають різне положення в соціумі і можуть згрупуватися згідно з визначеними соціальними ознаками.

Теорія соціальної стратифікації була створена на початку 40-х років ХХ ст. американськими вченими Т. Парсонсом і Р. Мертоном, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві. В основі теорії стратифікації переважно об'єднання людей у групи та протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками, що можна поділити на такі типи:

- економічна (за рівнем багатства й доходів);
- політична (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади);
- освітня (за рівнем освіти);
- професійна (за престижністю професії).

Існує декілька підходів до пояснення причин соціальної стратифікації (ми розглянемо основні):

I підхід запропонував соціолог Р. Дарендорф. З його точки зору критерієм соціальної стратифікації є авторитет. На основі цього критерію він поділяв усе сучасне суспільство на керівників і підлеглих.

II підхід запропонував соціолог М. Вебер. Він помітив, що існують дефіцитні за своєю природою ресурси, через які люди вступають у боротьбу: багатство (породжує майнову нерівність), влада і авторитет.

III підхід запропонував соціолог П. Сорокін. Він виділив три основні види стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні (розподіл суспільства за критерієм прибутку), політичні (розподіл суспільства за критерієм авторитету, влади) і професійні (розподіл суспільства за критерієм престижу діяльності, компетентності).

IV підхід запропонував сучасний соціолог А. Турен. Він вважав, що основним критерієм стратифікації сучасного цивілізованого суспільства є не власність, престиж, влада чи освіта, а доступ до інформації.

Існує два різновиди стратифікації:

1. Закрита (жорстка) стратифікація: припускає дуже жорсткі межі страт (прошарків), заборону переходу з однієї страти до іншої (залишки кастового устрою в Індії).

2. Відкрита стратифікація: немає формальних обмежень для переходу з однієї страти до іншої, немає заборони змішаних шлюбів, на заняття тією чи іншою професією (суспільства цивілізованих країн).

Соціальна стратифікація має різноманітні форми залежно від історичного часу та конкретного суспільства.

Табл. 1- Класифікація елементів стратифікаційної системи

Типи	Критерії виділення	Ознаки
Класи (страти)	Положення в системі господарчої діяльності	Відношення до власності та влади
Професійні суспільства	Положення в системі розподілу праці	Характер господарчої діяльності
Галузеві суспільства	Сфера трудової діяльності	Напрями трудової діяльності
Етнонаціональні групи	Етнічна приналежність	Спільність території, мови та традицій
Регіональні суспільства	Міжетнічні, міжнаціональні, міждержавні зв'язки	Інтернаціональні зв'язки
Демографічні групи	Статеві-вікові характеристики	Демографічні показники

Територіальні суспільства	Місце проживання	Територіально-адміністративні утворення
Расові групи	Морфологічні та фізіологічні особливості	Колір шкіри, розріз очей, форма обличчя та ін.

Розрізняють такі види стратифікаційної системи.

Західна стратифікаційна система:

1.Вищий клас (upper class): Це найбагатші та найвпливовіші верстви суспільства, які мають значні фінансові ресурси та політичний вплив. До цього класу входять великі підприємці, топменеджери великих компаній, а також аристократи або давні родини.

2.Середній клас (middle class): Він часто включає працівників з високим рівнем освіти, якої є лікарі, вчителі, юристи, інженери, менеджери. Середній клас є основою західного суспільства і зазвичай характеризується стабільним доходом, високим рівнем освіти і певним життєвим стандартом.

3.Низький клас (working class). Це люди які працюють у фізичних, технічних або обслуговуючих професіях, часто з нижчими заробітками та меншими можливостями для соціальної мобільності. Це можуть бути робітники, продавці, будівельники тощо.

4.Бідний та маргінальний клас (underclass). До цього класу належать люди, які живуть за межею бідності, часто з обмеженим доступом до освіти та можливостей для покращення свого стану. Це часто безробітні, люди з низьким рівнем освіти, а також ті, хто залежить від соціальних виплат.

Східна стратифікаційна система:

1. «Вищий шар» (Кшатрії) – спочатку були воїни, які поневолили Індію і знявши панівне становище.

2. «Брахмани» («Браміни») – священнослужителі які забезпечують ідеологічну підтримку вищого шару.

3. «Обслуговуючий шар» (Вайш'ї) – зайняті обслуговуванням «Вищого шару».

4. Залежні («Шудри») – основна частина населення, має свою ієрархію.

5. «Знедолені» (Парії).

Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо під час дослідження перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Теорія соціальної стратифікації є методологічною основою для формування теорії соціальної мобільності. Оскільки в суспільстві існують нерівні між собою страти, тому обов'язково є канали, по яких індивіди переміщуються з однієї страти в іншу. Саме теорія соціальної мобільності і детермінує характер динаміки соціальної структури суспільства.

3. Соціальна мобільність: форми та канали

Соціальна мобільність – це зміна індивідом чи групою своєї позиції в соціальному просторі.

Вертикальна мобільність означає таке соціальне переміщення, яке супроводжується підвищенням або пониженням соціального статусу.

Горизонтальна мобільність передбачає соціальне переміщення, не пов'язане зі зміною соціального статусу, наприклад, перехід на інше місце роботи в тій самій посаді, зміна місця проживання.

Залежно від напрямку соціальна мобільність може бути висхідною (соціальний підйом, наприклад, посадове, кваліфікаційне зростання) і низхідна (соціальний спуск, декваліфікація). На вертикальну і горизонтальну мобільність впливають демографічні чинники (наприклад, там, де високий рівень народжуваності, населення більш молоде, тобто більш рухоме, і навпаки).

Найбільш інтенсивна соціальна мобільність у трьох основних сферах: економічній, політичній, професійній. Мобільність фактично відсутня в демографічній сфері і обмежена в релігійній.

П. Сорокін підкреслював, що оскільки вертикальна мобільність у тому або іншому ступені існує в будь-якому суспільстві, то між стратами не може

бути непрохідних меж. Тобто існують канали соціальної мобільності, до яких він відносив такі соціальні інститути:

1) *армія* (П. Сорокін провів дослідження і зробив висновок, що з 92 римських імператорів – 36 досягли свого статусу, починаючи з низьких чинів: Вашингтон, Наполеон);

2) *церква* (П. Сорокін вивчив історію 144 римських католицьких пап, встановив, що 26 із них вийшли з нижчих класів, 27 – з середніх, тому зробив висновок, що церква також функціонує в якості каналу соціальної мобільності);

3) *освіта* – в усі часи була міцним каналом соціальної мобільності. Великі конкурси у престижні університети багато в чому пояснюються тим, що це найшвидший канал соціальної мобільності;

4) *власність* – один із найпростіших засобів соціального підйому;

5) *вигідний шлюб* – стає каналом соціальної мобільності в тому випадку, якщо в шлюб вступають представники різних соціальних статусів.

У когось все виходить завдяки таланту, хтось зміг здобути посаду через певний вік, а когось підвищують, бо його місце зайняв менш досвідчений фахівець. На соціальну мобільність впливають такі основні фактори:

- *економічний;*
- *демографічний;*
- *історичний;*
- *особистісні показники;*
- *місце проживання;*
- *міграція;*
- *освіта;*
- *національність*

Ця тенденція простежується серед чоловіків. Дані про соціальну мобільність дають змогу робити висновок про ступінь відкритості суспільства, його демократичність. Людям важливо знати, наскільки те або інше суспільство надає можливості для переміщення індивідів із нижчих

страт у вищі, як формується правляча еліта суспільства, чи можливе проникнення у вищі прошарки суспільства. Соціальна мобільність – індикатор відкритості чи закритості суспільства.

Тема 2. Громадянське суспільство: сутність і структура

Питання до теми:

- 1. Громадянське суспільство: суть, функції, види.**
 - 2. Етапи формування громадянського суспільства.**
 - 3. Громадська думка та її функції.**
- 1. Громадянське суспільство: суть, функції, види**

Перехід від середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства та відокремленням його від держави. Поступово формувалося переконання в тому, що надмірно розширена держава стримує розвиток особистості та заважає її вільному волевиявленню.

У західному суспільствознавстві цей термін не вживали практично до 70-х років ХХ ст. По суті, досліджуючи громадянське суспільство, вчені користувались просто термін суспільство. Але структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної сфери суспільного життя. Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство має складну внутрішню структуру до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури.

Громадянське суспільство – це суспільство громадян, які організують та вступають до недержавних організацій і об'єднань з метою захисту своїх законних інтересів і досягнення своїх цілей.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити

умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому і полягають функції громадянського суспільства.

Узагальнюючи, назвемо ознаки громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань;
- вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;
- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;
- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя;
- багатство соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій, культури тощо.

Ненсі Розенблум виділив різновиди громадянського суспільства:

- *«Демократичне громадянське суспільство»* вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти наголошують на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). головною справою громадянських об'єднань тут є «прищеплення» громадянам почуття політичної діє здатності розглядати їх в ім'я загального добра. Усього вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики.
- *«Посередницьке громадянське суспільство»* розглядається як агент формування чеснот, як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадськості, відкритості, товариствкості та

відповідальності – якості, які утримують плюралістичну ліберальну демократію разом (як це описано у Токвіля). У посередницькому громадянському суспільстві «від вторинних асоціацій» не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов'язково має трансформуватись у політичне представництво.

- *«Виборче громадянське суспільство»* докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це поки що нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона найбільше відповідає умовам сучасності, передбачає активну участь громадян у формуванні політики, що виходить за межі традиційного розуміння ролі громадянського суспільства, яке передусім виступає як посередник між індивідами та державою.

Функціонування громадянського суспільства є неможливим без громадянина як самостійного індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом прав та свобод і відповідає перед суспільством за свої дії.

Складники громадянського суспільства ще називають інститутами громадянського суспільства. До них належать:

- *громадські організації;*
- *професійні та творчі спілки;*
- *організації роботодавців;*
- *благодійні і релігійні організації;*
- *органи самоорганізації населення;*
- *недержавні засоби масової інформації;*
- *інші некомерційні товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства.*

Головні функції громадянського суспільства:

- *Засіб самовиразу* індивідів, їхньої самоорганізації та самостійної реалізації власних інтересів;

- *Виступають гарантом непорушності* особистих прав громадян, дають їм впевненість у власних силах;
- *Систематизують, впорядковують, надають регульованості* протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер;
- *Захист інтересів* певної групи в її протистборстві з іншими групами інтересів, завдяки чому кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди.

Така функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії і як вияв свободи.

Виконуючи свої функції, громадянське суспільство має істотний вплив на владу. Законодавство України надає громадянам широкі можливості щодо участі в процесах ухвалення рішень на місцевому рівні. Основними нормативно-правовими актами, які визначають інструменти участі, є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Статути територіальних громад. Чинним законодавством України передбачено й забезпечено використання таких інструментів впливу громадськості на владу.

Отже, громадянське суспільство — це сфера взаємодії індивідів і тих груп та організацій, які вони утворюють. Однією з цілей взаємодії є формулювання, висловлення і захист індивідами та їх об'єднаннями своїх інтересів.

2. Етапи формування громадянського суспільства

Необхідно зазначити, що історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення, відновлення державності.

Пов'язано це насамперед з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня

розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства. Можна виокремити чотири основні етапи українського державотворення, а відповідно й періоди інституалізації громадянського суспільства.

Першим за часом можна вважати слов'янський (*додержавний*) період і період Київської Русі. Його головною особливістю і результатом було зародження й утвердження у свідомості людей уявлень та переконання про можливість і необхідність фундації як владно-державних інститутів, так і общинно-суспільних інституцій, покликаних захищати їхні інтереси від зазіхань держави.

Другий період інституалізації громадянського суспільства в Україні охоплює XVI–XVII століття. Він характеризується зростанням національної свідомості, формуванням української політичної нації, посиленням елітаристського складника у формуванні громадянського суспільства, розширення його функцій і завдань. Цей період продемонстрував можливість поєднання інтересів, можливостей і прагнень як широких верств суспільства, представлених селянством, міщанами та козацтвом, так і еліти, що яскраво проявилось в подіях Визвольної війни 1648–1654 років. Однак це поєднання мало ситуаційний, тимчасовий характер і зрештою, так і не привело до формування інституцій громадянського суспільства на українських землях (хоча цими подіями і було закладено традиції національного державотворення та реалізації ідеї громадянського суспільства), а, навпаки, породило глибоке суспільне відчуження й протистояння. Його наслідком стала глибока криза легітимності, втрата державності та руйнація державотворчого потенціалу. Події цього періоду засвідчили небезпечність маніпулювання інтересами та настроями суспільства і неприпустимість споживацького підходу до використання інституцій громадянського

суспільства. На жаль, у подальшій історії України ці перестороги не забезпечили владу та її представників від нових помилок і трагедій.

Третій період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на ХІХ–початок ХХ століття. Його ключовим моментом стали події 1917–1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну державу. Бурхливі наступні події, вплив безлічі несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів звели нанівець державотворчі змагання українського суспільства. Проте ці події дали змогу продовжити і ще яскравіше означити державотворчі прагнення та потенціал українського суспільства.

Основною характеристикою інституалізації громадянського суспільства в Україні цього періоду стала певна безсистемність дій та намірів суспільства, еліти й політикуму. В українській історії були нечисленні періоди, коли інтереси місцевої еліти і суспільства збігалися, викликаючи появу масових виступів населення, на кшталт діяльності Центральної Ради у 1917–1918 рр. Але під час подібних виступів змінювалася інституціональна структура суспільства, навіть робилися спроби утвердження української державності, проте консолідації суспільства і політичної еліти практично не спостерігалось.

Наслідком швидкого, але малоефективного залучення широких верст суспільства до процесу державного управління стала анархізація політичного, суспільного, економічного життя і втрата контролю над суспільно-політичними процесами. Надмірна романтизація та атмосфера безконтрольності не лише не сприяли фундації інститутів громадянського суспільства і широкому залученню громадськості до управління державою, а й навпаки — це посилювало індивідуалістичні, егоїстичні прояви. Українське суспільство не лише не скористалося (вперше за багато століть) нагодою реальної участі в державотворенні, державному управлінні, а своїми діями на довгі десятиліття дискредитувало й унеможливило реалізацію ідеї громадянського суспільства та власної державності. Події періоду

визвольних змагань початку ХХ століття засвідчили, що далеко не завжди суспільство та його еліта готові сприйняти й реалізувати ідеї громадянського суспільства і державності. Безсистемне та безконтрольне залучення до державотворення верств суспільства, не підготовлених до цього морально, інтелектуально і ментально, може завдати шкоди більшої, аніж будь-яка зовнішня агресія.

Події другої половини 2004 – початку 2005 року знову актуалізували в Україні зацікавлення ідеєю громадянського суспільства і спонукали до процесу його інституалізації. Як і на початку 1990-х років, ініціатива знову належала переважно широким верствам. Проте, як і раніше, надії на швидкий результат виявилися марними. Причина — ті самі корпоративні інтереси, але вже нових управлінців.

Проблема історичної періодизації ідеї громадянського суспільства в Україні важлива як з погляду пошуку спільних рис, актуальних для різних етапів її розвитку, визначення традицій національного державотворення, так і з огляду на перспективи побудови правової, соціально-орієнтованої держави.

Досвід становлення інституцій громадянського суспільства в Україні засвідчує складність та неоднозначність цього процесу, його пов'язаність із проблемами державотворення та легітимації влади. Історія становлення громадянського суспільства в Україні дає цінний емпіричний матеріал, використання якого дає змогу більш ефективно та обґрунтовано підійти до вивчення проблеми. У подальшій роботі ставимо за мету поглибити дослідження проблематики взаємозалежності легітимності політичної влади та дієвості інституцій громадянського суспільства. Саме ця комбінація є необхідною умовою розбудови української державності на демократичних засадах та гуманістичних принципах.

3. Громадська думка та її функції

Важливу роль у громадянському суспільстві відіграє громадська думка. Громадська думка є одним із найбільш згадуваних термінів під час

обговорення політики. Соціологічні центри регулярно проводять дослідження громадської думки, медіа опитують громадян і подають реакцію лідерів громадської думки на різні явища чи події, а політики та політикині борються за прихильність громадської думки під час під час виборчих кампаній.

Громадську думку можна розглядати як сукупність індивідуальних думок, де всі думки заслуговують на рівне ставлення незалежно від того, чи люди, які їх висловлюють, обізнані про проблему, чи ні.

Громадська думка — специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках та включає в себе приховане чи явне ставлення різних соціальних спільностей до проблем, подій і фактів дійсності суспільного життя.

Отже, громадська думка – це агрегація переваг людей з усіх верств суспільства. Громадська думка діє практично в усіх сферах життя суспільства, але висловлюється далеко не з кожного приводу. У поле зору громадської думки потрапляють лише ті проблеми, які викликають громадський інтерес, виділяються актуальністю і в принципі допускають багатозначне тлумачення, можливість дискусії.

У якості суб'єкта — носія громадської думки виступають як ті чи інші соціальні групи загалом, так і сектори, що їх складають, незалежно від змісту висловлюваних ними суджень, від того, складають вони «більшість» чи «меншість». Відповідно до цього громадська думка за своєю структурою може бути моністичною, одностайною чи плюралістичною, складеною з різних, не співпадаючих позицій. У кожному конкретному випадку ці та інші характеристики громадської думки визначаються дією багатьох факторів — складом груп, мірою збігу інтересів прошарків і груп, що входять до неї, характером обговорюваного питання тощо.

Основними каналами вияву громадської думки є референдум, опитування населення, збори, маніфестації, всенародні обговорення.

Які функції в громадянському суспільстві вона виконує?

Інформаційна функція громадської думки пов'язана з тим, що вона є джерелом достатньо важливої і, головне, специфічної інформації, яка функціонує в суспільстві та забезпечує його нормальну життєдіяльність.

Комунікативна функція — забезпечення взаємодії та обміну інформацією між органами державної влади й народом, що сприяє зближенню їх інтересів, розв'язанню суспільних проблем.

Регулятивна функція полягає в тому, що громадська думка виробляє (самостійно чи «переносить» із галузей науки, ідеології, релігії тощо) та нав'язує суспільству певні норми суспільних відносин, певні «зразки цінностей», норм поведінки.

Громадська думка може бути використана у регулюванні багатьох сфер життєдіяльності суспільства, найважливіші серед яких:

а) соціальні процеси, відносини—організація соціального управління (вироблення, прийняття та реалізація управлінських рішень); реалізація принципів соціальної політики та соціальної справедливості; розв'язання екологічних проблем, організація еколого-соціального моніторингу; організація процесів функціонування трудових колективів та самоврядування у них; здійснення соціального контролю;

б) економічні процеси, відносини—регулювання ставлення населення до економічних процесів, з'ясування ставлення населення до економічних реформ; вивчення ринку; маркетинг; дослідження ефективності реклами тощо;

в) політичні процеси, відносини. Їх утворюють політична діяльність загалом; проблеми реалізації демократичних принципів; організація виборів та референдумів; визначення рейтингу політичних діячів, політичне рекламування тощо;

г) духовні, ідеологічні процеси, відносини. Цю сферу охоплюють організація ідеологічної діяльності, пропаганди, функціонування засобів масової інформації; соціалізація; виховання особистості.

Громадська думка має також велике значення для процесу підготовки і прийняття загальнодержавних рішень, законодавчих, нормативних актів, урядових рішень, сприяє демократизації суспільного життя, ширшому залученню громадян до суспільно-політичної діяльності.

Складність і неоднозначність феномену «громадської думки» полягає в тому, що вона містить і певні суперечності, невідповідності реальному соціальному стану свідомості громадян, особливо в тих випадках, коли громадську думку намагаються сформувати штучно, на замовлення, на угоду певним політичним силам. Однак громадська думка завжди відображає певний моральний стан суспільства, рівень його демократичності.

Тема 3. Медіа та їх роль у формуванні громадянського суспільства

Питання до теми:

- 1. Сутність, класифікація медіа.**
- 2. Функції медіа.**

1. Сутність, класифікація медіа

«Хто володіє інформацією, той володіє світом», — сказав колись Уїнстон Черчилль. І цю інформацію нам надає медіа. Завдяки впливу медіа формується картина світу (світогляд, світобачення), ціннісно-сміслові орієнтири (наше ставлення до світу, його оцінка). Під впливом медіа виробляються критерії оцінки і способи розуміння світу.

Ми живемо у державі, де поступово формується громадянське суспільство, а медіа є чи не найголовнішим складником, що сприяє його розвитку. Ми живемо в інформаційному просторі, тому розвиток медіа проходить доволі швидко та продуктивно, адже кожного дня ми отримуємо нову інформацію з різних джерел.

Чому є таким важливим шлях побудови громадянського суспільства в Україні за допомогою медіа? Відбуватиметься розвиток принципу

демократизму. Думка кожної людини вважатиметься цінною та буде важливим інструментом у творенні майбутньої держави. Адже кожен має сторінку у соціальних мережах, де щоденно пише певні пости чи статті. Дехто має власні сайти, канали, за допомогою яких висловлюють власну думку щодо певного питання чи проблеми, дають поради чи діляться життєвим досвідом.

Яке ж значення медіа?

Воно полягає у тому, що:

1. Відбувається забезпечення права кожного індивіда на самовираження, на висловлювання власної думки.
2. Забезпечення принципу системи соціального захисту, забезпечення певних інтересів, прав людини чи здійснення допомоги.
3. Завдяки розвитку публічної сфери відбувається формування громадської думки.
4. Медіа можуть виступити як інструмент довіри між владою (тобто посадовими особами) та звичайними громадянами.
5. До безпосереднього завдання медіа можна віднести зміцнення зв'язків із міжнародним співтовариством.

Чому медіа називають громадянськими? Тому, що вони діють в інтересах суспільства загалом, і не виражають приватних або вузьких владних інтересів. Важливою передумовою функціонування громадських медіа є діяльність медіа на засадах різних позицій, існування в країні традицій журналістики, спрямованих на об'єктивне висвітлення певних подій, ведення відкритої дискусії, а не на обслуговування державних чи приватних інтересів. Громадянське суспільство повинне мати можливості для інформування громадян: цьому може сприяти громадське телебачення і радіо, підтримка медіа громадського характеру.

Перешкоди для перетворення медіа у впливовий інститут громадянського суспільства:

- відносно низький рівень правосвідомості та нерозуміння переваг демократичних процедур владною елітою;
- нерозвиненість судової влади;
- зневіра тих, на кого чиниться тиск, у тому, що можна знайти захист в органах правосуддя.

До названих чинників долучається бідність переважної більшості населення, а разом з нею – відсутність економічної незалежності і впевненості у власних силах інститутів громадянського суспільства.

Медіа – це засоби та інструменти для передачі, зберігання та поширення інформації, призначені для індивідуальної чи масової аудиторії. До них належать як традиційні (телебачення, радіо, преса), так і новіші форми (інтернет-видання, соціальні мережі, блоги). Слово походить від латинського "*medium*", що означає "*посередник*".

Медіа є одним з найважливіших інститутів громадянського суспільства, що забезпечує інформаційні потреби суспільства та підтримує політичну комунікацію.

Медіа – це інститути та форми публічного і відкритого поширення інформації для широкого кола користувачів, що здійснюється за допомогою технічних засобів

Відповідно до статті 5 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992р, кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Але варто зазначити і те, що на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства існує проблема об'єктивного інформування громадян про події, які відбуваються у світі.

За характером вплив медіа є інформаційним та соціальним:

- *інформаційним* – тому що діє на окрему людину, групу чи суспільство вцілому через інформацію.

- *соціальним* він стає в процесі взаємодії людей, обміну ними інформацією (знаннями, ідеями, досвідом тощо), впливу один на одного.

Виокремлюють чотири види самостійних медіа: **друковані, радіо, телебачення, мережні (або комп'ютерні).**

Існують дві основні доктрини свободи медіа:

- *західноєвропейська* (на базі французької Декларації прав людини і громадянина 1789р);
- *північноамериканська* (на базі американського «Білля про права» 1971р).

Не менш важливе значення відіграють функції медіа у творенні громадянського суспільства:

- *пізнавально-інформативна*. Сприяє розповсюдженню різноманітної інформації про найголовніші події держави та суспільства, проблеми, які склалися, та методи їх вирішення. Деякі проблемні питання можуть вирішуватися колегіально, що сприятиме певному укріпленню зв'язків між індивідами;
- *виховна*. Сприяє творчому мисленню та розвитку людини. Виховує високі моральні цінності та національну ідею в українців. Наводить думку, що потрібно здійснювати певні дії, чинити зміни задля зрушення процесу формування громадянського суспільства з мертвої точки;
- *комунікативна*. Відіграє функцію спілкування та налагодження контакту між людьми, що у далі може привести до утворення певних спеціалізованих спілок, громад, що матимуть спільний вид діяльності. Завдяки групуванню людей виникатиме краща система соціального захисту населення;
- *ідеологічна*. Пов'язана із прагненням здійснювати глибокий вплив на світоглядні основи та людські цінності, на свідомість людей, їх ідеали та прагнення;

- *мобілізаційна*. Проявляється у спонуканні людей до певних політичних дій чи до соціальної бездіяльності;
- *оперативна*. Обслуговування мдіа політики певних об'єднань громадян.

Наявність демократично організованих медіа, здатних об'єктивно висвітлювати політичні події – одна із найважливіших гарантій стабільності демократичної держави. Проте історичний досвід свідчить, що медіа можуть виконувати різні, не тільки демократичні, політичні функції: розвивати у людей прагнення до свободи, соціальної справедливості, допомагати їм у компетентній участі в політиці, так і духовно закріпачувати, дезінформувати, залякувати населення, сіяти недовіру і страх.

2. Формування громадської думки за допомогою медіа

Медіа активно беруть участь у формуванні громадської думки щодо подій, що супроводжують передвиборчий процес. Формуючи громадську думку, медіа, з одного боку, акумулюють волю мільйонів, а з іншого – впливають не тільки на свідомість, а й на вчинки, групові дії людей. Принцип гуманістичного впливу медіа на громадську думку сформулював Волтер Кронкайт (американський коментатор): «Не нав'язувати людям свого бачення новин, але змушувати їх думати, не давати політичним хитрощам цю думку приспати».

Медіа привертають увагу суспільства до певних проблем і роблять їх актуальними, хоча інколи вони є доволі далекими від реальних потреб аудиторії. Медіа здатні конструювати проблеми, міру їх важливості, а отже – цілеспрямовано формувати громадську думку. Цей процес, на нашу думку, може полягати у визначенні тем, які привернуть увагу аудиторії (тобто медіа обирають, які події висвітлювати, а які можливо, замовчати) визначенні (а іноді штучному створенні) важливості тем та їх пріоритетності. Медіа обирають те, яку подію висвітлювати першою, якій надавати особливого значення чи виділяти з-поміж інших

Так відбувається формування громадської думки, адже громадськість завжди своїм об'єктом обирає актуальні, дискусійні та важливі теми. У сучасному українському суспільстві, то практично усі медіа віддають пріоритетність питанням війни, мобілізації, зовнішньої безпеки, апелюють до патріотизму та відданості державі. Водночас теми, пов'язані із соціальним забезпеченням, економічними реформами, діяльністю судових та правоохоронних органів, системи охорони здоров'я, корупційними діями сучасних чиновників переносяться на другий план або замовчуються.

Одним з способів впливу медіа на аудиторію, а отже, – і на громадську думку, є маніпуляція.

Маніпулювання громадською думкою – це такі методи, що сприяють суб'єктам формування громадської думки здійснювати маніпулювання ставленням широких верств населення, які отримують інформацію через медіасферу.

Маніпулювання полягає в тому, що в медіаповідомленнях розкривається світ, за допомогою якого культивуються певні зразки, еталони поведінки, норми моралі, художні смаки, які орієнтують особистість. Маніпулювання інформацією здійснюється, насамперед тим, що вибираючи для публікації певного роду факти і події та ігноруючи інші (зокрема через те, що вони не можуть привернути увагу широкої аудиторії) преса фактично не відображає реальність, а її конструює, змушуючи повірити в те, що саме є важливим, значущим, а що ніби не існує, формуючи в такій спосіб певну картину світу і мобілізуючи соціальні групи на підтримку тих чи інших ідей, подій.

Можна відокремити схеми, якими здійснюється маніпулювання громадською думкою:

Табл. 2- Маніпулювання громадською думкою

Назва схеми маніпуляції	Характеристика
Відволікання уваги	Відволікання уваги людей від важливих проблем і рішень, прийнятих правлячими колами, за допомогою постійного насичення медіасфери малозначними повідомленнями
Створювати проблеми, а потім пропонувати способи їх вирішення	Штучно створюється проблема, розрахована на те, щоб викликати певну, реакцію серед населення, щоб воно саме вимагало прийняття заходів, які необхідні правлячим колам
Спосіб поступового застосування	Для прийняття будь-яких непопулярних заходів. Потрібно впроваджувати їх поступово, бо одночасне впровадження таких заходів призведе до заворушень серед населення
Відстрочка виконання	Простіше погодитися на жертви в майбутньому, ніж вже сьогодні, що надає громадянам більше часу для того, щоб звикнути до думки про зміни і смиренно прийняти їх, коли прийде час
Звертатися до народу, як до дітей	Використовуються такі доводи, персонажі, слова та інтонація, ніби здається мова йде про дітей шкільного віку з затримкою в розвитку
Знати про людей більше, ніж вони самі про себе знають	Система має більшу владу і більшою мірою управляє людьми, ніж вони самі
Робити наголос на емоції в набагато більшому ступені, ніж на роздуми	Використання емоційного фактора дає змогу зачепити підсвідоме для того, щоб впроваджувати туди думки, бажання, страхи, побоювання, примус або стійкі моделі поведінки
Тримати людей в невігластві, культивуючи посередність	Впроваджувати в широкі верстви населення думку про те, що модно бути тупим, вульгарним і невихованим
Посилювати почуття власної провини	Змусити людину повірити в те, що тільки вона винна у власних нещастях, які відбуваються через брак її розумових можливостей, здібностей чи прикладених зусиль

Прихований вплив медіа реалізується на різних нейрологічних рівнях свідомості: духовність, ідентичність, переконання, поведінка, оточення.

Отже медіа активно використовується для формування громадської думки і/або для маніпулювання нею і має як позитивний характер формування громадської думки, так і негативний.

Тема 4. Громадські об'єднання та їх вплив на розвиток суспільства

Питання до теми:

1. Поняття громадського об'єднання, типи та види добровільних об'єднань населення.

2. Держава і громадські об'єднання.

1. Поняття громадського об'єднання, принципи утворення і діяльності.

Типи та види добровільних об'єднань населення

Головні конституційні права громадян демократичної держави включають право на об'єднання, тобто право на вільне створення різних об'єднань, набуття їх членства і виходу з них. Майже в кожній країні можна вільно об'єднуватися в політичну партію, культурне, спортивне чи інше громадське об'єднання.

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.

Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є не підприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація та громадська спілка. Найменування громадського об'єднання визначається рішенням установчих зборів під час його утворення.

Найменування громадського об'єднання складається з двох частин: загальної та власної назв. У загальній назві зазначається організаційно-правова форма громадського об'єднання («громадська організація», «громадська спілка»). Також найменування громадського об'єднання викладається державною мовою. Громадське об'єднання може також викласти власну назву, (поряд з державною мовою–іноземною мовою або мовою національної меншини). Власна назва громадського об'єднання не повинна бути тотожною власним назвам інших зареєстрованих громадських об'єднань.

Громадські об'єднання утворюються і діють на принципах:

- *добровільності;*
- *самоврядності;*
- *вільного вибору території діяльності;*
- *рівності перед законом;*
- *відсутності майнового інтересу їх членів (учасників);*
- *прозорості, відкритості та публічності.*

Згідно з чинним законодавством України, у формі громадських об'єднань може здійснюватися волонтерська діяльність.

Волонтерські організації можна поділити на:

- *Офіційні* – мають державну реєстрацію;
- *Неофіційні* – сформовані стихійно, не мають офіційного статусу, діють від власного імені, як приватні особи.

Громадська організація – це добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке створюється для реалізації спільних інтересів (культурних, економічних, вікових, регіональних, релігійних, професійних, соціальних, політичних тощо). Інтереси можуть бути реалізовані шляхом здійснення мітингів, зборів, різноманітних ініціатив організації проєктів, форумів тощо. Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років.

Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані громадські організації користуються правом:

1. Представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах;
2. Проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо);
3. Ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші громадські організації, надавати допомогу в їх створенні;
4. Одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань;
5. Вносити пропозиції до органів влади і управління;
6. Розповсюджувати інформацію і пропагандувати свої ідеї та цілі;
7. Засновувати засоби масової інформації

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути:

- *юридичні особи;*
- *фізичні особи.*

Громадська спілка може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадська спілка зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані громадські спілки користуються правом:

1. Звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями, заявами, скаргами.

2. Одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень.
3. Брати участь у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їх діяльності.
4. Брати участь у розробці проектів нормативних актів, які стосуються сфери діяльності громадської спілки та важливих питань державного і суспільного життя.
5. Засновувати ЗМІ з метою досягнення своєї статутної мети.
6. З'ясовувати громадську думку з конкретних питань шляхами, що не суперечать чинному законодавству.
7. Проводити мирні зібрання.

Громадські об'єднання можна класифікувати за кількома характеристиками:

1. За необхідністю формалізації створення:

а) підлягають легалізації (офіційному визнанню) державою:

- громадські організації;
- профспілки;
- організації роботодавців;
- органи самоорганізації населення;

б) не підлягають легалізації:

- батьківські комітети;
- органи учнівського самоврядування;
- колективи фізкультури на підприємствах.

2. За метою і функціями:

а) мають загальну мету і завдання, створюються без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян»;

б) мають спеціальну мету (прямо передбачену Законами):

- громадські організації інвалідів, «чорнобильців», ветеранів війни;

- Національний Олімпійський комітет України;
- Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;
- саморегульовані громадські організації;
- організації професійного спрямування;
- організації професійного самоврядування.

3. За характером повноважень:

а) мають визначені Законами спеціальні повноваження:

- громадські організації споживачів;
- громадські організації з охорони громадського порядку і

державного кордону;

- Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;

б) мають загальну мету і завдання, створені без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян».

4. За територією діяльності:

а) всеукраїнські громадські

організації;

б) міжнародні громадські

організації;

в) місцеві громадські організації.

Кожне із громадських об'єднань охоплює своєю діяльністю певні сектори суспільного життя, які, на відміну від політичних партій чи профспілок, не обмежуються політичною діяльністю чи захистом соціально - економічних прав працюючих. Їх діяльність також поширюється і на гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші сфери суспільного та державного життя України.

2. Держава і громадські об'єднання

Відповідно до чинного законодавства України держава забезпечує додержання прав громадських об'єднань. Культура розвитку та активності громадських організацій є різною в різних регіонах України. В Україні також діють галузеві громадські організації, серед яких, наприклад,

Туристична асоціація України.

Діяльність громадських об'єднань повинна бути гласною, а інформація про їх установчі документи та програми – загальнодоступною. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів громадських об'єднань, підтримує їх діяльність, законодавчо регулює надання їм податкових та інших пільг і переваг. Державна підтримка може виражатися у вигляді: цільового фінансування окремих суспільно корисних програм громадських об'єднань; укладання договорів щодо виконання різних державних програм на конкурсній основі. Питання, що торкаються інтересів громадських об'єднань, у передбачених законом випадках вирішуються органами державної влади і органами місцевого самоврядування за участю відповідних об'єднань чи за погодженням з ними.

Багато питань життя суспільства, його політичної системи повинні вирішуватися органами держави з урахуванням думки громадських об'єднань чи разом з ними.

Відносини держави і громадських об'єднань свідчать, наскільки спільними є їх кінцеві цілі та завдання, єдині принципи побудови і функціонування. Громадські об'єднання не є «філіями» держави. Це самостійні ланки суспільної системи, що мають свої функції та соціальне призначення. Громадські об'єднання діють у межах правового режиму, встановленого державою.

Якщо держава – це суверенна політична організація всього народу, то партії, інші громадські об'єднання – лише учасники здійснення політичної влади. Вони виражають волю своїх членів, груп людей, певних верств суспільства, діють у межах закону і не мають державно-владних повноважень.

Держава сприяє розвитку активності та творчої ініціативи громадян, створює рівні умови для діяльності всіх громадських організацій. Спільними для всіх громадських організацій ознаками є принципи добровільного членства, рівноправності, самоврядування, законності і

гласності. Громадські організації вільно обирають напрям своєї діяльності. Водночас з тим належність чи неналежність до тієї чи іншої громадської організації не може бути приводом для обмеження прав і свобод або надання державою будь-яких пільг та переваг. Залежно від територіальних меж діяльності створюються громадські організації із загальноукраїнським, місцевим та міжнародним статусом. Усі вони можуть також на добровільних засадах створювати або вступати у спілки (асоціації тощо), укладати між собою угоди про співробітництво та взаємодопомогу.

Варто звернути увагу на те, що в Україні до січня 2013 року, згідно із Законом України «Про об'єднання громадян» засновниками громадських організацій могли бути громадяни України та інших країн, особи без громадянства, які досягли 18 років, а щодо молодіжних та дитячих організацій – 14 років. Членами громадських організацій, за загальним правилом, могли бути особи, які досягли 14 років. Вік членів молодіжних і дитячих громадських організацій повинен відповідати характеру інформації про їх установчі документи та програми. Забороняється створення і діяльність громадських об'єднань, цілі чи дії яких спрямовані на насильницьку зміну основ конституційного устрою і порушення цілісності України, підрив безпеки держави, створення військових формувань, розпалювання соціальної, расової, національної ворожнечі.

Відповідно до закону України втручання органів державної влади і посадових осіб у діяльність громадських об'єднань, як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, неприпустиме, за виключенням випадків передбачених законом. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів громадських об'єднань, підтримує їх діяльність, законодавчо. Учасниками деяких громадських організацій, наприклад, наукових, могли бути також колективні члени. Громадські організації діють на підставі статутів, прийнятих на загальних зборах їх членів.

Офіційне визнання (легалізація) громадських організацій

здійснювалось реєстрацією в органах, зазначених у статті 14 Закону «Про об'єднання громадян», або повідомленням про створення цих органів.

Відмова в реєстрації могла бути оскаржена в судовому порядку. З моменту реєстрації громадська організація визнавалась юридичною особою, тобто могла бути учасником цивільно-правових відносин, набувати від свого імені майнових та особистих прав, а також бути носієм інших прав, передбачених у статті 20 Закону «Про об'єднання громадян». З цього моменту вона набувала права засновувати підприємства, а також інші господарські організації із статусом юридичної особи, які необхідні для виконання її статутних цілей.

Власністю громадських організацій були кошти та інше майно, передані їй засновниками, членами або державою, набуті від вступних внесків, пожертвувані громадянами та організаціями, а також набуті внаслідок діяльності створених підприємств, господарських організацій, за рахунок власних коштів або на інших засадах, не заборонених законом.

За порушення законодавства до громадських організацій могли бути застосовані покарання у вигляді попередження, штрафу, тимчасової заборони діяльності або окремих видів її примусового розпуску (ліквідації).

В Україні ведеться Єдиний реєстр громадських формувань, а також створено урядовий вебсайт «Громадянське суспільство і влада».

З 1 січня 2013 року набрав чинності Закон України «Про громадські об'єднання». Згідно з Законом, права та обов'язки, встановлені законами України для громадських організацій, поширюються на всі громадські об'єднання. Громадські організації, створені раніше, не потребують перереєстрації. Статути (положення) громадських організацій, спілок громадських організацій мають бути приведені у відповідність із цим Законом протягом п'яти років. Спілки громадських організацій (союзи, асоціації, інші об'єднання громадських організацій), створені раніше, визнаються громадськими спілками, утвореними на підставі цього Закону.

Засновниками і учасниками громадських об'єднань, відповідно до

Закону, можуть бути не тільки фізичні особи (як індивідуальні або колективні члени), але і юридичні особи приватного права. До того ж Закон скасував обмеження території діяльності громадських об'єднань, і ввів принцип вільного вибору території діяльності.

Тема 5. Права та обов'язки людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства

Питання до теми:

- 1. Права та риси конституційних прав людини.**
- 2. Конституційні обов'язки та гарантії людини і громадянина.**
- 3. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини.**

1. Права та риси конституційних прав людини

Права людини мають природну сутність і є невід'ємними від індивіда. Існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту. Права людини закріплені в другому розділі Конституції України.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Права громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право

брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Конституційні права людини і громадянина – це вид і міра можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина у суспільстві та державі, що передбачається для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, закріплених у Конституції та інших нормативно-правових актах.

Право виступає мірою свободи, і зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і важливим засобом обмеження неузгоджених із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади. Встановлювані заборони й обмеження повинні бути доцільними з погляду гарантій свободи, а отже — і справедливими. Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року було прийнято Загальна декларація прав людини. Це сталося після завершення Другої світової війни та стало одним з найважливіших міжнародних документів, який проголосив невід'ємні права кожної людини. З того часу було запроваджено вагомі концепції Загальної декларації прав людини в багатьох міжнародних, регіональних і внутрішніх правових інструментах.

Згідно з її принципами:

Права людини невід'ємні. Це означає, що ви не можете їх втратити, оскільки вони мають відношення до самого факту людського існування.

Права людини неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані. Це означає, що різні права людини, по суті, пов'язані між собою і не можуть розглядатися окремо

Права людини універсальні. Це означає, що вони так само стосуються всіх людей в усьому світі, причому без обмежень за часом.

Існує класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина яка здійснюється з метою структуризації знань про конституційні права та свободи. Класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків будується не довільно, а зі врахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності, якісно різних за змістом суспільних відносин; відносин держави і громадянина у сфері правоохоронної діяльності держави, спрямованої на захист життя, здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі й гідності людини; відносин у політичній, соціальній, економічній та культурній сферах.

Конституційні норми різних країн щодо прав, свобод і обов'язків людини та громадянина можна поділити на:

- 1) громадянські і політичні права й свободи, проголошені буржуазними революціями
- 2) соціально-економічні права, які ґрунтуються на соціалістичному вченні
- 3) колективні, або солідарні, права, проголошені в основному країнами третього світу.

У Конституції України (в розділі 2) визначено такі групи основних прав:

- *громадянські (особисті, фізичні) права* — це види і межі можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб;
- *політичні права* — це види та межі можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина у сфері реалізації політичної влади;
- *економічні права* — це види та межі можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина у сфері виробництва, розподілу, обміну та використання матеріальних благ;
- *соціальні права* - це види та межі можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина у сфері забезпечення належних соціальних умов життя;

- *духовні (культурні) права* — це види та межі можливої (дозволеної) поведінки людини і громадянина у сфері доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства;
- *сімейні права* – можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах.

Отже, відповідно до Конституції України основне право людини – це її можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах.

2. Конституційні обов'язки та гарантії людини і громадянина

Для того, щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні і духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи. Це цілком відповідає наявним міжнародним стандартам, адже ст. 29 *Загальної декларації прав людини* встановлює, що «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи».

Конституційні права, свободи і обов'язки в єдності з конституційними принципами й гарантіями становлять основи правового положення громадян, або конституційний статус особистості в Україні. Положення, статус громадянина України визначається не тільки його правами, а й тими обов'язками, які він має перед державою, перед іншими громадянами, перед організаціями. Основні права нерозривно пов'язані з обов'язками громадян.

Обов'язок людини і громадянина – це вид і міра необхідної (обов'язкової) поведінки людини і громадянина у суспільстві та державі, що передбачається для задоволення життєво важливих матеріальних і духовних інтересів інших осіб, закріплена в Конституції та інших нормативно-правових актах.

Обов'язки закріплені у ст. ст. 65–68 Конституції України.

Класифікація конституційних обов'язків:

- 1) залежно від того, належать ці обов'язки людині чи громадянину, – на обов'язки людини і обов'язки громадянина;
- 2) за сферами суспільного життя (особисті, політичні, соціальні, економічні, екологічні, сімейні, культурні);
- 3) за способом закріплення (прямо закріплені у конституції чи випливають з тлумачення її норм);
- 4) за функціональною спрямованістю дії (прямо і опосередковано діючі);
- 5) за адресатами (суб'єктами) дії (державні, суспільні, інших людей, власні);
- 6) за характером здійснення (в конкретних чи у загальних правовідносинах);
- 7) за формами здійснення (індивідуальні чи колективні);
- 8) за часом реалізації (постійні чи тимчасові);
- 9) за характером забезпечення (у правореалізаційній чи правозастосовчій діяльності).

Механізм реалізації прав, свобод і обов'язків складається з гарантій забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Гарантії забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина – це відповідні умови й засоби, які сприяють реалізації кожною людиною і громадянином закріплених Конституцією України прав, свобод і обов'язків. Вони диференціюються на особистісні, політичні, економічні, ідеологічні і юридичні, ідеологічні гарантії.

Особистісні гарантії – це власні можливості людини і громадянина із захисту своїх прав, свобод, законних інтересів і обов'язків.

- право на захист передбачених законом можливостей людини і громадянина в суді;
- право на відшкодування матеріальних і моральних збитків;
- право знати свої права та обов'язки;
- право на правову допомогу;
- право не виконувати явно злочинні накази;
- право на індивідуальну юридичну відповідальність і тільки за провину;

- право відповідати тільки за діяння, скоєні в часі та просторі дії нормативно-правового акта;
- право не нести відповідальності за відмову свідчити або давати пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом;
- право засудженого користуватися всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Юридичні гарантії—це державно-правові засоби, що забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Елементами юридичних гарантій є:

- юридичне закріплення гарантій прав і свобод;
- створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод;
- розвиток громадсько-політичної активності громадян, формування свідомого ставлення до використання прав і свобод, підвищення рівня правової культури;
- активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні і захисту прав і свобод;
- державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод і обов'язків.

Політичні гарантії – це повновладдя народу, яке здійснюється як безпосередньо, так і за допомогою передбачених законом представницьких органів.

Економічними гарантії – це досконалі економічні відносини, раціональна система господарства, наявні матеріальні та фінансові ресурси, які забезпечують реалізацію проголошених прав і свобод.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічна багатоманітність суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборона цензури.

Ст. 68 Конституції України встановлює обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що є запорукою стабільності у суспільстві та характерною ознакою побудови в нашій країні правової держави. Водночас спеціально наголошується, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

3. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини

Загальна декларація прав людини 1948 року (UDHR) встановлює фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального, так і регіонального права прав людини.

Загальна Декларація прав людини є узагальнюючою за змістом, встановлює каталог громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав.

Принципам, що закладені у Загальній декларації прав людини, надано обов'язкової сили у двох основних документах:

- Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права;
- Міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права.

Ці стандарти в подальшому розвинуті у наступних п'яти договорах ООН, розроблених з метою регулювання специфічних проблем прав людини або забезпечення особливого захисту прав вразливих груп людей: Також це:

- Конвенція проти тортур (UNCAT);
- Конвенція про подолання всіх форм расової дискримінації (CERD);
- Конвенція про подолання всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW);
- Конвенція про права дитини (UNCRC);
- Конвенція про права осіб з інвалідністю (UNCRPD).

Разом ці зобов'язання формують систему захисту прав людини ООН. Україна, дотримуючись принципів міжнародного права, інтегрує ці положення в національну юрисдикцію та забезпечує їхню обов'язкову силу,

гарантуючи громадянам можливість оскаржувати в суді дії органів влади, які порушують їхні права.

Нагляд за виконанням Конвенцій ООН з прав людини здійснюють відповідні комітети незалежних експертів, які розглядають періодичні звіти держав, скарги між державами та, відповідно до деяких конвенцій, індивідуальні скарги. Це є механізмом контролю за дотриманням державами своїх зобов'язань у сфері прав людини, які закріплені в конвенціях.

Європейський суд з прав людини є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї, згода на обов'язковість яких надана Україною. Європейський суд з прав людини знаходиться в Страсбурзі (Франція).

До складу Суду входять 47 суддів, по одному від кожної держави-члена.

Європейський суд з прав людини має право:

- розглядати індивідуальні та міждержавні скарги, подані до Європейського суду з прав людини проти одного або декількох держав– членів Ради Європи або проти Європейського Союзу;
- визнавати факт того, що було порушено те чи інше право заявника;
- присудити заявнику виграну, справедливу компенсацію;
- тлумачити Конвенцію про захист прав людини та основних свобод;
- встановлювати факт того, що будь-яке порушення в певній державі має масовий характер через системну проблему, через це наказувати цій державі вжити заходів щодо виправлення цього недоліку;
- розглядати запит комітету міністрів Ради Європи з питання про те, чи не порушила держава-відповідач своє зобов'язання з виконання постанов (рішень) Європейського суду з прав людини;

- давати тлумачення раніше винесеної постанови на запит Комітету Міністрів Ради Європи;
- виносити Консультативні висновки про тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод, з питань, не пов'язаних з розглядом справ.

Підстави звернення до Європейського суду з прав людини:

1. Якщо особа вважає, що держава Україна порушила її права чи основоположні свободи, гарантовані Конвенцією та протоколами, їй слід звернутися до Європейського суду з прав людини.
2. Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав – одного або кількох. Європейський суд є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами – сторонами Конвенції.

Відповідно до статті 19 Конвенції, Європейський суд створений для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція Європейського суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції. Відповідно. Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

3. Суд може розглядати лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію та відповідні протоколи, і які стосуються подій, що відбувалися після дати ратифікації (відповідна інформація щодо дат ратифікації Конвенції та протоколів до неї розміщена на офіційному сайті Європейського суду.

4. Громадянин може звернутися до Суду лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад, парламенту, суду, прокуратури тощо) однієї з цих держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій.

5. Згідно з п. 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення. Суд не розглядає заяву, яка не відповідає цим умовам прийнятності.

6. Надзвичайно важливо, щоб перед зверненням до Суду громадянин використав усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження; у протилежному випадку громадянин має довести, що такі засоби захисту є неефективними. Це означає, що громадянину треба спочатку звернутися до національних судів, яким підсудна справа, включно з відповідною вищою судовою інстанцією, для захисту своїх прав, про порушення яких він має намір поскаржитись до Суду. До того ж, використовуючи належні засоби захисту, необхідно дотримуватись національних процесуальних правил, зокрема передбачених законодавством строків.

7. Якщо заява стосується рішення національного суду, наприклад, вироку, то після того, як громадянин використав звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення. Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду.

8. Громадянин може подати заяву до Суду протягом шести місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до компетенції

яких належить визначення питання, що є предметом цього звернення до Суду. Шестимісячний строк відраховується з моменту ознайомлення громадянина або ознайомлення його адвоката з остаточним судовим рішенням, за результатами звичайної процедури оскарження на національному рівні, або ж – якщо громадянин вважає, що ефективний засіб юридичного захисту щодо такого порушення на національному рівні відсутній – з моменту стверджуваного порушення.

9. Перебіг шестимісячного строку припиняється в момент отримання Судом від громадянина першого листа, в якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яку він має намір подати, або заповненого формуляру заяви. Звичайного запиту з проханням надати інформацію недостатньо, щоб зупинити перебіг шестимісячного строку.

Отже, Конституція України приділяє особливу увагу питанню конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина. Це закономірно, адже права і свободи людини та громадянина в наш час стали загально визнаною найвищою суспільною цінністю. Нині визнання і практичне здійснення прав і свобод людини та громадянина стало основним критерієм міри демократичності тієї чи іншої держави.

Тема 6. Соціально-економічні групи як елемент розвитку громадянського суспільства

Питання до теми:

- 1. Сутність соціальних груп.**
- 2. Девіантна поведінка особистості.**
- 3. Соціальний розвиток: види, підходи до соціального розвитку.**

1. Сутність соціальних груп.

Основним елементом соціальної структури суспільства постає соціальна група.

Соціальна група –це сукупність людей, які мають спільні соціальні ознаки, виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного поділу праці і діяльності.

Необхідно відрізнити соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад, пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місці. Ці угруповання визначаються як агрегація — деяка кількість людей, які зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Для того, щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожен член групи відносно інших її членів.

Група повинна мати власні цінності, ідеї, норми, які необхідні для виникнення та розвитку почуття групової єдності та приналежності (зокрема через усвідомлення групової солідарності, що виражається словом «ми»).

Одним із головних критеріїв типології груп є їх чисельність. У соціології розрізняють *малі, середні та великі групи*. Чим менша група, тим більше можливостей індивід отримує для того, щоб пізнати інших людей і встановити з ними тісні стосунки.

Малі групи — це добре знайомі між собою люди, які об'єднані спільними цілями, інтересами і постійно взаємодіють між собою (сім'я, студентська група, компанія друзів).

Соціальна група не є простою сумою індивідів. Вона набуває специфічних ознак, що не можуть бути зведені до суми якостей її складників.

Ознаки малих груп:

- обмежена кількість членів, зазвичай від 2 до 6–8 осіб, але не більше 20;
- члени малої групи знаходяться в безпосередньому контакті, взаємодіючи протягом певного часу;
- кожен з членів групи взаємодіє з усіма членами;
- приналежність до групи збуджується надією знайти в ній задоволення особистих потреб;

- члени групи мають спільні цілі, зазвичай, вони виробляють загальні правила, стандарти, норми і цінності.

Причини виникнення груп:

Теорія близькості	Люди об'єднуються в групи через просторову або географічну близькість один до одного
Теорія Дж. Хоманса	Люди змушені взаємодіяти під час вирішення певних завдань. Взаємодія під час вирішення завдань супроводжується виникненням різних почуттів і емоцій у людей. Чим більше люди будуть прагнути до співпраці, тим більше позитивних почуттів вони будуть відчувати під час взаємодії
Теорія рівноваги	Причиною виникнення групи є спільність поглядів, установок і цінностей
Теорія обміну	Люди прагнуть об'єднуватися в групи в тому випадку, якщо від групи вони отримують більше ресурсів, ніж витрачають для об'єднання або входження в групи

Соціально-психологічна реальність, соціально-психологічні явища виникають як відображення різних форм спілкування і взаємодії. Формування особистості відбувається за допомогою власного досвіду становлення і розвитку в безпосередніх соціальних контактах, у процесі яких людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Це і є соціалізація особистості.

Соціалізація (лат. *socialis* – «суспільний») – процес входження індивіда в суспільство, активне засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві.

Суспільство здійснює вплив на особистість через інститути соціалізації.

Інститути соціалізації – конкретні групи, в яких людина долучається до системи норм, цінностей і соціальних зв'язків (сім'я, школа, неформальні організації, засоби масової інформації тощо).

Вони характеризуються стійкою формою організації спільної діяльності, усталеним комплексом правил, принципів, норм, що її регулюють. Водночас інститути соціалізації є різновидами особливих соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність взаємодії особи і суспільства; заданим набором доцільно орієнтованих стандартів поведінки особи в конкретних ситуаціях.

2. Девіантна поведінка особистості

Людство не знає такого суспільства, у якому всі його члени поведуться відповідно до загальних нормативних вимог. У суспільстві завжди існують особи чи групи, які порушують встановлені суспільством правила.

Поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальним нормам, називається **девіантною**. Люди, яким притаманна така поведінка, – девіанти.

Різновиди девіантної поведінки:

- злочинність – найбільш небезпечне відхилення від соціальних норм, набуває особливого поширення в молодіжному середовищі;
- пияцтво й алкоголізм також набули значного поширення серед молоді. За даними досліджень, 70–80 % опитуваних уже пробували вживати алкоголь у віці 13–15 років;
- самогубство, рівень скоєння яких, як свідчать дослідження, підвищується в період економічних і соціальних криз. Різкі зміни в суспільстві призводять до зниження адаптивних можливостей людини. Підлітки та молоді люди здійснюють самогубства через непорозуміння з батьками, конфлікти у сім'ї, нещасливе кохання тощо. Багато самогубств пов'язані з асоціальною поведінкою особистості (наркоманією, алкоголізмом, проституцією та ін.).

Через різноманітні причини духовного, економічного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою –

поведінкою, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Один із засновників теорії структурного функціоналізму, американський соціолог Р. Мертон розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають панівні у ньому норми і цінності, прагнуть реалізувати їх легальними, тими, що рекомендуються схвалюються суспільством, засобами.

Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- *Конформізм* – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення.
- *Інновація* – прийняття людиною суспільних цілей, але намагання реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо)
- *Ритуалізм* – людина не визнає суспільних цілей та цінностей, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє у відповідності до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей.

Два типи девіантної поведінки:

1) *До першого типу* відносять, зазвичай, таку поведінку, що набирає суспільно несприятливих, навіть дуже небезпечних форм (наприклад, злочинність), через що суспільство змушене застосовувати відповідні санкції. Соціальні наслідки цього типу девіантної поведінки полягають у підриві громадського порядку, посиленні ентропійних процесів, нівелюванні й розпаді особистості, зниженні якості роботи й рівня суспільних стандартів, наростанні соціальної апатії тощо. Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є деформовані потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства. Причинами такої поведінки можуть бути також дефекти правової й моральної свідомості

людей, які часто пов'язані навіть із особливостями їхньої емоційно-вольової сфери, настроєм, сподіваннями.

Первинна та вторинна девіації:

1. *Первинна девіація* – поведінка особистості, що загалом відповідає культурним нормам, прийнятим у суспільстві. Вчинені індивідом відхилення настільки незначні і терпимі, що він соціально не кваліфікується девіантом і не вважає себе таким. Для навколишніх це сприймається як витівка чи ексцентрична помилка.

2. *Вторинна девіація* передбачає стабільну поведінку особисті, що передбачає порушення глибинних культурних норм, прийнятих у суспільстві.

2) *Другий тип* девіантної поведінки пов'язаний із процесом розвитку суспільства, застаріванням його соціальних норм, критеріїв та стандартів, які необхідно змінювати, оскільки вони гальмують процеси суспільного розвитку. Масштаби поширення різноманітних форм девіантної поведінки цього типу рухливі. Наприклад, вони можуть значно зростати в періоди соціальних змін, реформ, революційних перетворень, коли відбувається руйнування стереотипів і застарілих норм поведінки.

До основних форм девіантної поведінки належать правопорушення (включно зі злочинністю), пияцтво, наркоманія, проституція, самогубство. Серед них злочинність є найнебезпечнішою формою, проявом гострого конфлікту між особистими та суспільними інтересами. Алкоголізація (пияцтво і алкоголізм) та наркоманія є формою втечі від повсякденних турбот і життєвих негараздів, засобом зняття напруження й невпевненості. Крайньою формою такої втечі є самогубство.

Наступна актуальна проблема – критерій девіації. Він має комплексний характер. Визначаючи і реалізуючи його, треба ураховувати такі фактори:

1) *релятивну природу девіації* (відносність характеристик людських вчинків, наприклад, у роки війни);

2) *невизначеність сподівань* (свідчить про те, що їх остаточні наслідки можуть спростувати очікувані результати);

3) розбіжності у питаннях щодо правил і норм (розбіжності щодо законності та правильності існуючих норм у різних людей).

Для нормального функціонування та підтримання порядку суспільство потребує системи соціального контролю, тобто цілеспрямованого впливу на поведінку індивіда та групи з метою забезпечення саморегулювання суспільного цілого. Дотримання вимог соціального контролю в будь-якому випадку залежить від вільного вибору суб'єкта. Суспільство ж, зі свого боку, залишає за собою право обмежувати прояви девіантної поведінки. Девіацію не можна вважати однозначно позитивним або негативним явищем. Вона може бути корисною або загрозовою залежно від обставин. Девіація є неминучим, а іноді і конструктивним, продуктом соціальних відносин.

3. Соціальний розвиток: види, підходи до соціального розвитку

Соціальний розвиток є одним з основних аспектів прогресу суспільства. Він охоплює зміни в соціальних структурах, нормах, відносинах та інституціях, що сприяють покращенню якості життя людей і забезпеченню стійкого розвитку спільноти. Поняття розвитку є інтегральною характеристикою всіх об'єктів, яким притаманна зміна.

Соціальний розвиток – це зміна суспільства, яка призводить до появи нових соціальних відносин, інститутів, норм і цінностей.

Реальний перебіг подій у світі, особливо в останні десятиліття, показав, що нелінійне бачення соціальних змін і соціального розвитку більш відповідає спостережуваним процесам у суспільстві.

По-перше, схематична послідовність соціальних змін може вибудовуватися не в одному, а в різних напрямках. Інакше кажучи, «точка змін» – біфуркація – це така поворотна точка, після якої зміни і загалом розвиток можуть іти не в колишньому, а в зовсім новому, навіть несподіваному напрямі.

По-друге, нелінійність соціальних змін і соціального розвитку означає наявність об'єктивної можливості багатоваріантної послідовності подій. У

житті практично завжди існують альтернативні варіанти змін і розвитку. Тому з цим суб'єкт змін перебуває в ситуації здійснення вибору, і він стає відповідальним за вибраний варіант.

Нарешті, нелінійний характер соціальних змін означає, що в цих змінах завжди треба припускати наслідки передбачувані і непередбачувані, бажані і небажані.

Три підходи до розгляду процесів розвитку суспільства:

1. Розвиток суспільства має *лінійно-висхідний* характер.

До прихильників цього підходу розвитку суспільства варто віднести марксистів, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тенісу та ін.

2. Розвиток суспільства *має циклічний*, повторюваний характер.

В цьому випадку модель, що описує розвиток суспільства і його зміни, спирається на аналогію між суспільством і природою. Одним із прикладів циклічних процесів у житті суспільств можна вважати історичні цикли, які проходять всі цивілізації, – від їх виникнення через розквіт до розпаду. Представники цього підходу – М. Данилевський, О. Шпенглер, Л. Гумільов та ін.

3. *Нелінійний* розвиток суспільства.

Реальний перебіг подій у світі, особливо в останні десятиліття, показав, що нелінійне бачення соціальних змін і соціального розвитку найбільше відповідає процесам які відбуваються в суспільстві. Вчені виділяють «точку змін» – біфуркацію, таку поворотну точку, після якої зміни і загалом розвиток може піти не в колишньому, а в зовсім іншому, можливо, навіть непередбаченому напрямку.

Соціальний розвиток є необхідною умовою для досягнення стабільності, економічного прогресу та гармонійного розвитку суспільства. Він допомагає покращити рівень життя, знизити нерівність, забезпечити доступ до можливостей для всіх громадян, зміцнити соціальну та політичну стабільність, а також впроваджувати інновації, що сприяють стійкому розвитку. Без належного соціального розвитку суспільство ризикує

зіткнутися з численними викликами, як соціальне напруження, економічна нерівність і екологічні проблеми.

Тема 7. Держава як політично організоване суспільство

Питання до теми:

- 1. Сутність та характеристики держави.**
- 2. Типи форм правління, державного устрою та правового режиму.**
- 3. Основні функції держави.**

1. Сутність та характеристика держави

У спеціальній літературі існує кілька визначень поняття держави, які акцентують різні аспекти її сутності: держава як організація політичної влади, як апарат влади та як політична організація суспільства загалом.

Кожен із цих аспектів є важливим. Наприклад, розгляд держави як організації політичної влади підкреслює її унікальність серед інших політичних інститутів, адже вона є офіційною та централізованою формою організації влади, яка має монополію на управління суспільством. Однак політична влада є лише однією з характеристик держави, тому зведення поняття держави лише до неї є недоцільним.

З іншого боку, держава виступає як механізм здійснення влади, тобто як апарат, що забезпечує управління суспільством. Однак розгляд держави лише через її апарат не дає повного уявлення про її сутність, оскільки в такому підході ігнорується роль системи органів місцевого самоврядування та інших важливих складників.

Держава є особливою політичною реальністю. Розкриваючи зміст поняття держави, треба підвести її під таке родове поняття, як політична організація.

Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то пізніше, й особливо сучасна,

держава – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства, яка виражає і охороняє індивідуальні, групові та суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на підґрунті економічних та духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, народовладдя, економічну свободу, свободу автономної особи.

Визначити загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус.

Загальні ознаки держави

Держава є єдиною політичною організацією, яка:

1) *охоплює все населення країни в межах її території*. Територія є матеріальною основою існування держави, однак сама вона не створює державу. Вона лише надає простір для реалізації державної влади на населення, яке проживає на цій території. Територіальний складник є основою для виникнення громадянства — юридичного зв'язку особи з державою, що виражається у взаємних правах та обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язку підкорятися вказівкам державної влади; б) права на захист і заступництво з боку держави;

2) *має спеціальний апарат управління – систему державних органів*, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;

3) *володіє апаратом легального примусу*, зокрема збройними силами та установами, які здійснюють примус (армія, поліція, тюремні і виправно-

трудо́ві установи);

4) *видає загальнообов'язкові юридичні норми через компетентні органи і забезпечує їх виконання.*

Отже, держава організовує суспільне життя на правових основах, виступаючи як арбітр, що узгоджує інтереси окремих осіб, груп і суспільства загалом. Вона захищає права своїх громадян, а також інших осіб, які перебувають на її території. Без законодавства і правових норм держава не здатна ефективно управляти суспільством і виконувати прийняті рішення;

5) *має єдину грошову систему, що забезпечує стабільність економіки та обіг фінансових ресурсів;*

6) *має офіційну систему оподаткування та фінансового контролю, що дає змогу забезпечити функціонування державного бюджету та регулювання економічних процесів;*

7) *має суверенітет, що означає її незалежність у прийнятті рішень на міжнародній арені та в межах своїх кордонів;*

8) *має формальні реквізити, як офіційні символи держави: прапор, герб, гімн.*

Важливо враховувати, що держава може бути як світською, так і теократичною. Більшість країн світу є світськими, тобто в них чітко розмежовані сфери діяльності церкви та держави (церква відокремлена від держави). У теократичних державах влада зосереджена в руках церковної ієрархії (наприклад, Монголія до 1921 року, сучасний Ватикан).

2. Типи форм правління, державного устрою та правового режиму

Форма держави – порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні. Вона включає три взаємозалежні елементи: форму державного правління, форму державного устрою, форму політичного (державного) режиму.

Протягом історії виникали різні види монархій:

1) східна деспотія, заснована на азіатському засобі провадження;

2) антична (рабовласницька);

3) феодальна:

-ранньофеодальна характеризується великим ступенем децентралізації;

-станово–представницька влада монарха поєднується із наявністю станово–представницького органу (Іспанія– кортеси, Франція– генеральні штати, Англія– парламент);

-абсолютна, конституційна.

Президентська республіка характеризується насамперед вагомою роллю глави держави в державному механізмі. Президент зазвичай обирається незалежно від парламенту (прямим чи непрямим голосуванням) і поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Уряд, зазвичай, слабо впливає на парламент, не залежить від парламенту (парламент не може проголосити недовіру уряду або достроково припинити його повноваження).

Пост прем'єр-міністра або відсутній, або відіграє допоміжну–координаційну роль (так званий «адміністративний» прем'єр у деяких країнах

третього світу). Президент здатного відстоювати інтереси виконавчої влади завдяки своєму високому статусу (здійснювати активну виконавчу політику, використовувати право на видання виконавчих актів, ініціювати створення законів, використовувати право вето на прийняття законів, застосовувати багатоманітні засоби впливу на законодавчу владу) з метою досягнення балансу влад.

Президентом у цих державах стає зазвичай лідер партії, що перемогла на президентських виборах, із числа членів якої найчастіше й формується уряд. «Класичною» моделлю президентської республіки є США.

Президент у парламентських республіках, на відміну від глави держави у президентських республіках, зазвичай не має у своєму розпорядженні реальної виконавчої влади, і його правовий статус значною

мірою нагадує статус монарха в парламентській монархії. Повноваження глави держави, за винятком суто церемоніальних (представницьких), тут зазвичай здійснюються за згодою і з ініціативи уряду, створеного на парламентській основі.

Якщо в президентських республіках глава держави формує уряд на свій розсуд, незалежно від розстановки сил у парламенті, то в парламентських республіках глава держави найчастіше може призначити такий уряд, який має підтримку парламентської більшості. Члени уряду є одночасно і членами парламенту, тобто склад уряду відбиває реальну розстановку сил у парламенті, що дає змогу уряду впливати на прийняття парламентських рішень. Пост прем'єр-міністра зазвичай автоматично займає лідер партії (блоку партій), яка перемогла на виборах. Існує парламентська відповідальність уряду, що найчастіше має солідарний характер недовіра одному члену кабінету спричиняє відставку всього уряду. Замість виходу у відставку уряд може зажадати розпуску парламенту і призначення нових виборів. Функція глави держави відокремлена від функції глави уряду.

Президент у змішаній республіці, яка поєднує в собі елементи президентської та парламентської республіканських форм правління, є верховним головнокомандувачем, як у президентській республіці, проте не у всіх країнах наділений повноваженнями глави виконавчої влади, нерідко поділяє її з прем'єр-міністром. Відсутня посада віцепрезидента, як і в парламентській республіці.

Наприклад, в Україні немає посади віцепрезидента, яка є у Швейцарії. Президент України має право достроково розпустити парламент, а депутати парламенту не можуть бути членами Кабінету Міністрів, і навпаки. У низці змішаних республік президент не має права законодавчої ініціативи, в Україні – наділений цим правом.

Форма державного устрою:

Унітарна держава: проста єдина держава, частинами якої є

адміністративно-територіальні одиниці, що не мають суверенних прав.

Федерація: союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

Основні ознаки унітарної держави (Україна, Болгарія, Польща, Франція, Велика Британія, Італія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Іспанія, Нідерланди, Португалія, Камбоджа, Лаос, Таїланд, Японія, Китай та ін.):

- 1) єдина конституція (конституції прийняті в більшості країн світу);
- 2) єдина система вищих органів державної влади (глава держави, уряд, парламент), юрисдикція яких поширюється на територію усієї країни;
- 3) єдине громадянство і єдина державна символіка;
- 4) єдина система законодавства і єдина судова система;
- 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть мати будь-яку політичну самостійність;

б) у міжнародних відносинах виступає одноособово. Частини унітарної держави мають різні назви: в Україні – області, у Польщі – воєводства, в Англії – графства, в Італії – провінції.

Основні ознаки федерації (США, Росія, Австрія, Швейцарія, Німеччина Канада, Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Індія, Малайзія, Австралія та ін; всього у світі існує 24 федеративні держави. На шляху до федерації, здійснюваної з 1988 р. у три етапи, перебуває Бельгія):

1) наявність єдиної території, яка у політико-адміністративному відношенні не є одним цілим, а складається з територій – суб'єктів федерації, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;

2) наявність загальної конституції федерації і конституцій та суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації установчою владою, наявність системи законодавства усієї федерації і системи законодавства її суб'єктів, тобто наділення суб'єктів федерації в межах установленної для них компетенції правом видання законодавчих актів, які діють лише на території суб'єкта федерації і мають відповідати союзному законодавству;

3) наявність федерального двопалатного парламенту і парламентів суб'єктів федерації, федерального уряду і самостійних органів управління суб'єктів федерації;

4) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів; у низці федерацій допускається подвійне громадянство (ФРН, Австрія);

5) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи (США);

6) наявність загальнофедеральної податкової і грошової системи;

7) суб'єкти федерації не мають суверенітету і не є суб'єктами міжнародного права, проте в договірних міжнародних відносинах можуть виступати як федерація загалом, так і кожен із її суб'єктів.

Конфедерація – тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють державну діяльність за низкою напрямків (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система тощо) за збереження в інших питаннях повної самостійності.

Основні ознаки конфедерації (через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, остання конфедерація – Сенегамбія, 1981–1989 рр.):

1) відсутність спільної для всієї конфедерації єдиної території і державного кордону;

2) відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

3) відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

4) відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу учасників конфедерації;

5) наявність загального конфедеративного органу, що складається з делегатів суверенних держав;

6) рішення загальних конфедеративних органів, прийняте за принципом консенсусу; у разі незгоди з ним членів конфедерації не є обов'язковим і не спричиняє ніяких санкцій (право нуліфікації, тобто

відхилення);

7) наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Основою для кваліфікації державних (політичних) режимів слугує:

- ступінь розвиненості політичної демократії;
- реальний політико-правовий статус людини.

З урахуванням цих критеріїв сучасні державні (політичні) режими поділяються на види: демократичні і антидемократичні. Існують також перехідні режими. Демократичний режим характерний для правової держави його способи і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток людини; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей (меншин); легальна дія опозиційних партій; формування уряду тими партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, компромісу; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади тощо.

За антидемократичного режиму відбувається порушення прав і свобод людини, придушення опозиції, не виключаємо скасування представницького вищого органу (парламенту) або перетворення його на маріонеткову установу, формування уряду армією, що захопила владу, і т. ін.

Тоталітарний режим—крайня форма антидемократичного режиму. Характеризується повним пануванням держави над людиною і суспільством; одержавленням усіх легальних громадських організацій; не обмеженими законом і закону не підвладними повноваженнями влад; заборонаю демократичних організацій; фактичною ліквідацією формально проголошених конституційних прав і свобод; усепроникаючим контролем за діяльністю громадян і громадських організацій; політичною цензурою;

відсутністю гласності; войовничою тотальною нетерпимістю до усіх, хто мислить інакше, ніж диктують правляча партія та її ідеологія; репресіями щодо опозиції та інакодумців; мілітаризацією суспільного життя; прагненням до зовнішньої експансії.

Ідеологія тоталітарних режимів завжди є революційною (або псевдореволюційною).

Авторитарний режим не є настільки різким у крайніх, реакційних проявах, як тоталітарний режим. Він поєднує в собі риси тоталітарного і демократичного режимів. Як і демократичний режим, він зберігає автономію особи і суспільства у сферах, що не належать до політики; не намагається радикально перебудувати суспільство на ідеологічних засадах; допускає економічний, соціальний, культурний, а частково й ідеологічний плюралізм; не прагне ввести планове управління економікою і встановити загальний контроль за населенням, обмежується жорстким політичним контролем; може ґрунтуватися на праві, моральних засадах.

3. Основні функції держави

Функції держави не треба ототожнювати з її метою та завданнями.

Мета держави — це кінцева ціль, до якої вона прагне в процесі своєї діяльності.

Завдання держави можна розглядати як конкретні засоби для досягнення цієї мети. Завдання поділяються на стратегічні і тактичні.

Стратегічні завдання є основними цілями, які відображають кінцеві результати розвитку держави, а тактичні завдання — це засоби, що застосовуються протягом певного історичного періоду для досягнення стратегічних цілей.

Стратегічні завдання за сферами діяльності можна поділити на такі категорії:

політичні — пов'язані з організацією та функціонуванням політико-правової сфери;

економічні — стосуються організації економічної діяльності країни;

соціальні — визначають положення різних соціальних груп;

національні — аналізують відносини між різними націями та народами в межах держави;

міжнародні — регулюють зв'язки держави з іншими країнами;

ідеологічні — вирішують питання ідеології та концепцій, що характерні для держави.

Тактичні завдання поділяються на:

деструктивні — спрямовані на руйнування старих суспільних відносин;

конструктивні — направлені на створення нових суспільних відносин, нового суспільства;

стабілізуючі — орієнтовані на збереження існуючих відносин та забезпечення їх стабільності.

Звідси випливає, що мета і завдання держави визначають її функції.

Вся функціональна діяльність держави направлена на досягнення глобальної мети: забезпечення виживання людини як біологічного і соціального виду.

Отже, функції держави – це основні напрями діяльності, в яких виражається і конкретизується її класова або загальносоціальна сутність, виражаються потреби та інтереси на відповідному етапі розвитку.

У зв'язку з тим, що держава здійснює цілу низку функцій найбільш часто зустрічаються спроби класифікувати функції держави залежно від того, в якій сфері – внутрішньодержавній або міжнародній – вони здійснюються. Отже функції держави поділяються на:

Основні – здійснюються протягом усього терміну її існування, без яких розвиток та існування держави неможливий:

Додаткові (неосновні) – напрямки діяльності держави, які є складниками основних функцій і завдяки яким вони реалізуються.

Основні функції держави поділяються:

За територіальною спрямованістю:

-Внутрішні функції, реалізація яких здійснюється всередині

країни і які забезпечують внутрішню політику держави:

- *економічна;*
- *політична;*
- *соціальна;*
- *екологічна;*
- *гуманітарна;*
- *правоохоронна.*

Основні функції держави безпосередньо пов'язані з її здатністю забезпечувати стабільність і розвиток суспільства. Вони створюють умови для мирного співіснування громадян, захисту прав і свобод, економічного прогресу та культурного розвитку.

-Зовнішні функції, реалізація яких здійснюється на міжнародній арені, які забезпечують зовнішню політику держави:

- дипломатична, пов'язана з встановленням і підтриманням відносин з іноземними державами;
- міжнародного співробітництва у різних сферах;
- природоохоронна;
- підтримання міжнародного -правопорядку;
- захист держави від зовнішніх посягань та ін.

За сферою суспільного життя:

-економічні функції:

- захист різних форм власності;
- розвиток виробництва;
- створення умов для забезпечення прав громадян на підприємницьку діяльність;
- розпорядження об'єктами державної власності та ін.;

-політичні функції:

- розробка внутрішньої політики держави;
- створення умов для розвитку демократії;

- забезпечення прав громадян на вільну, в тому числі опозиційну політичну діяльність;
- охорона і захист конституційного ладу та ін.;

-гуманітарні функції наук великого сейму:

- розвиток науки і культури;
- забезпечення освіти та виховання населення;
- розвиток національної самосвідомості народу;
- охорона культурної спадщини та ін.;

-соціальні функції:

- забезпечення соціального захисту громадян;
- створення системи загальнодержавного та недержавного соціального страхування;
- створення мережі спеціальних закладів для догляду за непрацездатними;
- створення умов для забезпечення громадян, які потребують соціального захисту, житлом та ін.

За часом виникнення:

-постійні, які реалізуються державою на всіх етапах існування (основні функції);

-тимчасові, які реалізуються в певних умовах.

Так, у разі стихійного лиха чи техногенної катастрофи держава вживає заходів до ліквідації негативних наслідків, що виникли, допомагає постраждалим та ін. Але здійснення такої функції припиняється після усунення відповідного явища і досягнення поставленої мети (компенсація матеріальних та (або) моральних збитків, заподіяних техногенним чи стихійним явищами тощо).

Держава для реалізації своїх функцій використовує різні форми діяльності.

- *правотворчу* створює необхідні закони і підзаконні нормативні акти,

що регулюють суспільні відносини у різних сферах;

- *організаційну (виконавчу)* – забезпечує виконання приписів нормативно-правових актів;
- *правоохоронна* – за допомогою спеціальних правоохоронних органів забезпечує законність і правопорядок у народному господарстві та інших відносинах;
- *правозастосовчу* – шляхом видання компетентними органами актів застосування права, які є обов'язковими для виконання адресатами;
- *контрольно-наглядову* – за допомогою якої здійснюється нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма суб'єктами. Цю форму забезпечують органи Антимонопольного комітету та його регіональних відділень, Контрольно-ревізійної служби, прокуратури, органів галузевого нагляду та ін.

Згідно з Конституцією України утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Тема 8. Підприємництво як соціально-економічний феномен

Питання до теми:

- 1. Сутність і роль підприємницької діяльності в суспільстві.**
- 2. Підприємницька логіка та ідея.**
- 3. Підприємницька активність сутність і показники вимірювання.**

1. Сутність та роль підприємницької діяльності в суспільстві

Підприємництво є новим соціально-економічним феноменом для українського суспільства. Фігура підприємця, підприємництво викликають доволі широкий інтерес громадян, політиків, представників суспільних та економічних наук. У сучасній економічній соціології найбільш поширеним є трактування підприємництва з погляду функціонального підходу, найбільш яскравим представником якого вважають Йозефа Шумпетера.

Відкидаючи концепцію еволюційного розвитку, Й. Шумпетер стверджував, що економічному прогресу внутрішньо властиві «революційні» зміни, які переводять господарський кругообіг на новий рівень, а в основі змін лежить *підприємницька функція*, що проявляється в «новій комбінації» чинників виробництва. Наслідком виникнення «нової комбінації» стає нововведення. У центрі процесу революціонізації економіки і знаходиться фігура підприємця. Отже, Й. Шумпетер розробив тип *творчого підприємця*, який реалізує нововведення і в такий спосіб забезпечує економічне зростання.

З погляду функціонального підходу, право власності на промислове підприємство або взагалі на будь-яке майно не є істотною ознакою підприємця. Підприємець відрізняється від «просто господаря» поведінкою і мотивами діяльності, інтелектом і кругозором, інтуїтивним чуттям і вольовими якостями. Підприємець у своїй діяльності вибирає «кращий з можливих варіантів»; «просто господар» — «найвигідніший зі звичних, випробуваних на практиці». Підприємець «будує дорогу, іде проти течії», «просто господар» — «іде по готовій дорозі, пливе за течією». Й. Шумпетер підкреслює, що нововведення завжди пов'язане з ризиком, тому більшість людей не наважуються на нього. Зазначимо, що підприємництво не ототожнюється з бізнесом. Бізнесмен може бути підприємцем-новатором, а може — звичайним господарником.

У питанні про право власності Й. Шумпетер категорично розходився з К. Марксом, який ототожнював підприємця з капіталістом, інвестором виробничого процесу. Об'єднання в одній особі власника і підприємця — це феномен XIX ст. Він був зруйнований створенням системи кредиту, з розвитком якої відбулося відокремлення капіталу-функції від капіталу-власності. Про розмежування функцій власників капіталу та ділків, як змушують його працювати, говорять вже економісти XVIII ст. — Р.Кантільон, А. Тюрго.

Підприємцями є не тільки самостійні господарські суб'єкти ринкової економіки (яких і прийнято називати підприємцями), але й усі ті, хто реально виконує основну підприємницьку функцію — впровадження у виробництво нових комбінацій, навіть якщо вони є «несамостійними» службовцями приватної фірми або акціонерного товариства.

Здійснення нових комбінацій не є професією, а також не є раз і назавжди даного людині властивістю. Підприємництво, як зазвичай, пов'язане з виконанням інших видів діяльності — управлінням, маркетингом, науковими розробками. Лише здійснюючи їх, підприємець уже виконує суто підприємницьку функцію. Та чи інша особа, в принципі, є підприємцем, якщо вона здійснює нову комбінацію, і перестає бути ним, коли заснована справа починає функціонувати далі в межах кругообігу. Інакше кажучи, про підприємництво йдеться тільки в тому випадку, коли звичний виробничий процес (або ж процес обігу) звертає із традиційного господарського кругообігу (тобто еволюційного розвитку) на непроторені стежки «нових комбінацій» (революційного, динамічного, стрибкоподібного розвитку). Під час еволюції категорії «підприємництво» сформувалися чотири концептуальні підходи до його визначення.

Перший підхід визначає підприємництва як діяльність, яка ототожнюється з ризиком і фінансовою відповідальністю, а також характеризується наявністю у підприємця власності на засоби виробництва. Тобто підприємцем може бути лише власник засобів праці.

У другому підході попереднє уявлення щодо підприємництва доповнюється роллю організатора, яку має виконувати підприємець. Тобто власність на засоби виробництва доповнюється наявними у людини організаційними здібностями. Отже, однієї власності недостатньо.

Третій підхід до осмислення підприємництва виділяє такі функції – розвиток власності, орієнтованої на зростання капіталу і одержання прибутку. Отже, такий підхід передбачає формування мети діяльності, а саме – отримання економічної вигоди для власника.

Четвертий підхід визначає підприємництво як специфічний вид організаційно-управлінської діяльності, орієнтованої на нововведення. Удосконалення є передумовою успішної підприємницької діяльності. Отже, діяльність повинна містити елемент новизни, щоб мати успіх на ринку і бути конкурентоспроможною.

Серед найбільш важливих соціально-економічних функцій, які визначають роль і місце підприємництва у суспільстві, виділяють:

- 1) *організаційно-новаторську* — здійснення нових комбінацій, пошук та дослідження нових можливостей і на їх основі — реалізація нововведень;
- 2) *управлінську* — прийняття відповідальних рішень, організація й контроль за їх виконанням з метою забезпечення ефективної діяльності компанії;
- 3) *ресурсну* — розподіл ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових) у перспективних напрямках;
- 4) *соціальну* — безпосереднє або опосередковане розв'язання питань, пов'язаних із проблемою відтворення людиною матеріальних, духовних або соціальних умов її існування.

Головні принципи підприємництва:

- принцип соціальної відповідальності;
- принцип свободи підприємництва.

Принцип соціальної відповідальності полягає в тому, що підприємець несе відповідальність перед працівниками (з погляду забезпечення належних умов праці, кар'єрного й особистісного розвитку працівників тощо), перед споживачами (з погляду якості й безпеки придбання, споживання та наслідків споживання продукту), перед регіоном господарської діяльності (з погляду використання місцевих ресурсів, передусім природних, піклування про екологію тощо), перед суспільством загалом (сплата податків, підтримка державної політики реалізації суспільних інтересів).

Принцип свободи підприємництва полягає в тому, що підприємець може самостійно обирати види діяльності, способи її ведення, форми організації, залучати на добровільних засадах до підприємницького процесу

необхідні ресурси (природні, фінансові, трудові, інформаційні тощо), самостійно налагоджувати ділові контакти зі своїми контрагентами (споживачами, постачальниками, партнерами), вільно встановлювати ціни, використовувати власний прибуток тощо.

Ключовою проблемою під час побудови підприємницьких відносин є правильне визначення суб'єктів підприємництва.

Існує кілька категорій суб'єктів підприємництва. Головним суб'єктом є сам підприємець. Підприємець може бути як приватною особою, так і юридичною особою.

Як приватна особа, підприємець виступає організатором одноособового або сімейного підприємництва. Діяльність такого підприємця ґрунтується на основі як власної, так і найманої праці. Приватні особи можуть об'єднуватися в групи, зв'язуючи свої стосунки договірними відносинами й економічними інтересами. Такі групи набувають статусу підприємця – юридичної особи (суб'єкта колективного підприємництва).

У процесі господарювання підприємець (як приватна особа, так і юридична особа) змушений взаємодіяти з іншими категоріями суб'єктів підприємництва:

- *споживачами;*
- *державою;*
- *конкурентами;*
- *постачальниками тощо.*

Кожен із цих суб'єктів також може бути як фізичною, так і юридичною особою. Побудова відносин підприємця з кожною з цих категорій суб'єктів має свої особливості і специфіку. Перш за все специфіка виявляється в рівні "активності" підприємця стосовно свого контрагента, широти інструментарію впливу, його директивності та сили, зворотного впливу, віддачі в стосунках тощо.

Об'єктом підприємництва є продукт, створений підприємцем, який потенційно може задовольнити конкретну потребу – споживача, бути йому проданим, принести підприємцю прибуток, а суспільству – користь.

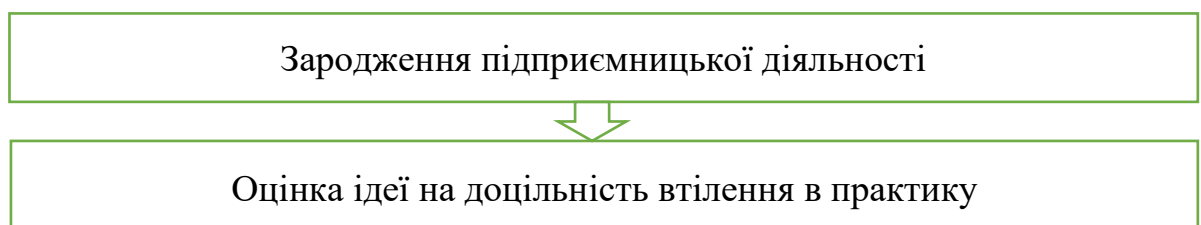
Отже, підприємництво є одним із різновидів творчої, пошукової, ризикової соціальної діяльності, що в більшості країн світу вважається найпрестижнішим видом діяльності. Підприємництву властивий індивідуальний характер і високий ступінь стимулювання співробітників. Досвід економічно розвинених країн свідчить про те, що підприємництво є базою національної економіки, а ефективна підприємницька освіта громадян – фундаментом економічного розвитку демократичного суспільства.

2. Підприємницька логіка та ідея

Взаємодія підприємця зі своїми контрагентами відбуваються на основі прийняття різноманітних рішень, ефективність яких залежить від уміння та здатності підприємця логічно й нестандартно мислити. Підприємницька логіка відображає творчу форму ділового мислення на основі поєднання інтуїції, практичного досвіду, попередніх досліджень і розрахунків, систематизації знань, останніх досягнень науково-технічного прогресу тощо.

Підприємницька логіка – це взаємопов'язана послідовність дій підприємця зі створення, розвитку, управління власним бізнесом з метою досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку.

У найбільш загальному випадку логіка підприємництва матиме такий алгоритм мислення:

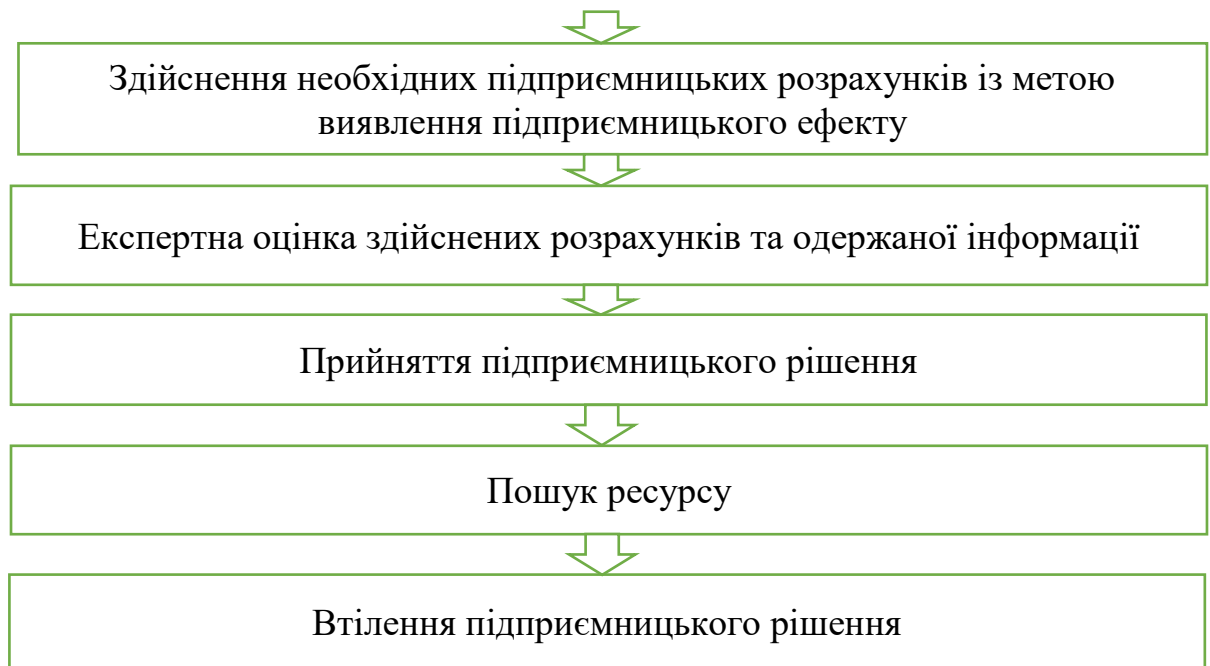

Рис. 1. Алгоритм прийняття підприємницького рішення

Приймаючи рішення, підприємець керується із власними цілями, цілями свого підприємства, а також цілю низькою інших параметрів. В основі прийняття підприємницького рішення лежить підприємницька ідея.

Підприємницька ідея – це:

- виявлена підприємцем нова форма економічної активності, в якій поєднуються потенційні або реальні потреби ринку в певних послугах (або товари) з можливостями підприємця зробити ці послуги (товари) та отримати додатковий дохід від нововведення (інновації);
- відображення у свідомості підприємця притаманного споживачеві бажання мати той чи інший товар, який буде зроблений підприємцем, чітке уявлення про те, шляхом яких конкретних дій підприємця можуть бути задоволені потреби потенційного покупця. Виявлення такого інтересу може здійснюватися за допомогою поєднання можливостей підприємця з потребами ринку, або, навпаки, шляхом поєднання потреб ринку з можливостями підприємця;

- побудова нової комбінації факторів, системи логічних міркувань та очікувань, заснованих на нових фактах та ринкових можливостях.

Підприємець виступає або пасивним, або активним ініціатором ідеї.

Пошук підприємницької ідеї – це індивідуальний креативний (творчий) процес мислення підприємця, це стан натхнення, дає змогу інтуїтивно визначити свою бізнес-ідею в потрібний час і в потрібному місці. Спеціалісти рекомендують у процесі пошуку ідеї намагатися якомога більше думати про нові, нестандартні можливості застосування власних здібностей, матеріальних і фінансових ресурсів, досвіду та знань, а також унікальної ринкової ситуації.

Для пошуку підприємницьких ідей використовують такі **групи методів**:

1. методи індивідуального пошуку (аналогії, інверсії, ідеалізації);
2. методи групового пошуку ("мозкового штурму", конференції ідей, колективного блокноту);
3. методи активізації пошуку (контрольних запитань, фокальних об'єктів, морфологічного аналізу).

Оцінка ідеї на реальність втілення виконується самим підприємцем або експертом через використання попередніх даних про ситуацію на ринку пропонованого товару, очікуваної ціни, власних витрат і можливого ефекту. Підприємницькі розрахунки виконуються з метою обґрунтування підприємницького рішення на базі проведення попередніх досліджень та розрахунків

У своїй діяльності підприємець накопичує, відбирає та оцінює ідеї. Процес накопичення ідей – це процес пошуку та формування певної сукупності ідей як результату аналізу підприємницького середовища. Процес відбору ідей – це процес «відсіювання» зайвих ідей за різними критеріями залежно від конкретної ситуації. На цьому етапі залишаються ідеї, які реально можуть бути реалізовані підприємцем.

Результатом є формування банку підприємницьких ідей – накопичених ідей, які могли б скласти предмет діяльності підприємця.

Процес оцінки ідей – це процес порівняльного аналізу на основі певних параметрів кількох ідей перед остаточним прийняттям рішення щодо розв'язання конкретної проблеми.

Отже, якщо з'явилася ідея створення власного бізнесу та її практичного втілення, потрібно ще до початку активних дій ретельно зважити всі можливості, врахувати перепони і ризики розпочатої справи.

3. Підприємницька активність: сутність та показники вимірювання

Підприємницька активність являє собою характеристику діяльності суб'єктів підприємництва, що визначає інтенсивність підприємницьких дій та взаємодії підприємницької фірми з внутрішнім та зовнішнім оточенням.

Джерелом підприємницької активності виступає підприємницька мета, як передбачений результат, що відповідає інтересам суб'єкта підприємництва та його потребам. Виокремлено дві групи факторів, що обумовлюють підприємницьку активність:

загальні – обумовлюють насамперед активність суб'єктів великого бізнесу (глобалізація, становлення економіки знань, підвищення ролі екологічних факторів);

специфічні – обумовлюють насамперед підприємницьку активність середніх і малих підприємств. До них належать:

- *вплив політичних факторів і політичного клімату;*
- *соціо-культурні фактори* (ступінь «укоріненості» ринкових цінностей і культури цивілізованого суперництва);
- *адміністративні* (бюрократизація, корупція, каральний характер законів, стан судової системи);
- *правові* (стабільність і справедливість законодавства, його неоднозначність, розвиток корупції в судах);
- *галузеві* (ступінь конкуренції, домінування національних і квазііноземних фірм на окремих ринках);

- *територіальні* (наявність транспортно-комунікаційної інфраструктури в регіонах, регіональні відмінності в освітньому рівні населення, його купівельній спроможності тощо).

Оцінка підприємницької активності на державному, регіональному або галузевому рівнях може здійснюватися за допомогою двох груп показників-індикаторів підприємницької активності:

1. статистичні показники;
2. соціологічні (експертні) показники

До *першої групи* належать різноманітні статистичні показники, які характеризують поширеність і розвиток окремих типів (видів, форм) підприємництва:

- кількість економічно активних малих підприємств;
- кількість суб'єктів підприємництва на 1 тис. населення;
- кількість зайнятих на малих підприємствах;
- частка окремих груп підприємців у формуванні валового внутрішнього продукту, доданої вартості, прибутку;
- частка окремих груп підприємців та найманих ними працівників у загальній зайнятості населення;
- співвідношення економічно активних та зареєстрованих підприємців;
- показники галузевої та територіальної структури підприємництва;
- показник співвідношення нових та ліквідованих суб'єктів підприємництва;
- обсяг виробленої продукції на одного індивідуального підприємця (СПД);
- частка податкових надходжень від окремих груп підприємців у загальній сумі податкових доходів;
- рівень конкуренції (монополізації) ринків окремих груп товарів та послуг тощо

Друга група показників підприємницької активності базується на даних соціологічних опитувань.

Підприємницька діяльність відіграє важливу роль у розвитку суспільства, оскільки вона забезпечує економічне зростання, створення робочих місць, інновації та підвищення рівня життя. Загалом підприємницька діяльність є важливим рушієм економічного і соціального прогресу, що допомагає формувати стійке та процвітаюче суспільство.

Список рекомендованих джерел

Основна література:

1. Бортніков В. І. Основи громадянського суспільства та політичних знань: навч. посіб.: Суми. Університетська книга, 2023. 646 с.
2. Громадянське суспільство: питання та відповіді: практ. посіб./ О. В. Літвінов, Ю. В. Семеніхіна, О. М. Андреев ; за заг. ред. О. В. Літвінова; ЦПГКІ «Тамариск». Дніпро : Тамариск: Монолит, 2019. 50 с.
3. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналітич. доп. Київ: НІСД, 2020. 112 с.
4. Європейська конвенція про права людини. Ратифіковано Верховною Радою України.
(серпень, 2021) URL:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Закон України «Про громадські об'єднання». (березень, 2012). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
6. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». (травень, 2025). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
7. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». (березень, 2023).
URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР. (жовтень, 1973). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043
9. Онлайн-курс з громадянської освіти. *Prometheus*. URL: <https://prometheus.org.ua/civileducation/>
10. Онлайн-курс з громадянської освіти. *Відкритий Університет Майдану*. URL: <https://vumonline.ua/courses/>

Додаткова література:

1. Булавіна С. Є. Права людини як система правил з дотримання взаємних зобов'язань людини й держави у громадянському суспільстві. *Innovations and prospects in modern science: Proceedings of IX International Scientific and Practical Conference (August 28–30, 2023) SSPG Publish, Stockholm, Sweden*. 2023. С. 237–241.
2. Борко Т. М. Курс лекцій «Громадянське суспільство». Миколаїв: МНАУ, 2023. 153 с.
3. Громадянське суспільство проти корупції в Україні: способи впливу: аналіт. док., лип. 2019. Макс Бадер та ін. Київ: б. в. 2019. 23 с.
4. Громадянське суспільство: курс лекцій для здобувачів вищої освіти / уклад. Т. М. Борко. Миколаїв: МНАУ, 2023. 153 с.
5. Гриняк, Л.Ф, Кот О. О., Купіна В. І. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія. Київ : Алерта, 2023. 304 с.

6. Кириленко С. О. Гендерні історичні студії: світовий та вітчизняний досвід: навч.-метод. посіб. Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, Co-funded by the Erasmus + Programme of the European Union. Ніжин: Лисенко М. М. 2019. 199 с.
7. Котигоренко В. О. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Ukr. socium*, 2021.– 4(79): 111–153
8. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР. (жовтень, 1999). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_207
9. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Ратифіковано Верховною Радою України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
10. Нагорний А. І. Практичні підходи забезпечення сталості результатів програм міжнародної технічної допомоги в Україні (на прикладі Програми USAID/DOBRE). *Українське суспільство*. 2022. 1(80): с.9-25
11. Опитування IRI: Суспільно-політичні погляди в Україні (червень, 2022).
URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/opros_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_iyun_2022.html
12. Оцінка діяльності Національної поліції України за допомогою опитування громадської думки: (нац. звіт) Д. Кобзін та ін.; Харків. ін-т соц. дослідж., Харків. правозахис. група. Харків: Права людини, 2019. 562 с.
13. Оцінка громадянами матеріального становища та питань, пов'язаних з економічною ситуацією (січень 2022 р.) *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-materialnogo-standovyshcha-ta-pytan-poviazanykh-z-ekonomichnoiu-sytuatsiieiu-cichen-2022r>
14. Руценко І. П. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Українське суспільство*. 2022. – 2(81): с. 155–168
15. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. / пер. з англ. А. А. Пітика та К. М. Грицайчук ; наук. ред. О. О. Панич. Харків : Фоліо, 2018. 363 с.: мал. Пер. вид.: Open society. Reforming Global Capitalism. George Soros New York.
16. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ: Наш формат, 2020. 192 с.
17. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. пер. з пол. Г. Теодорович. Нове розшир. вид. Львів: Колір ПРО, 2020. 799 с.
18. Щокін Г. В. Управління суспільством. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: МАУП, 2020. 406 с.

Інформаційні ресурси

1. Українське суспільство: електронний журнал. URL: <https://ukr-socium.org.ua/>
2. The International Journal of Sociology. URL: <http://www.soc.jhu.edu>
3. Сайт Укр.центру екон. і політ. дослідж. ім. О. Розумкова. URL: <http://www.razumkov.org.ua>
4. Сайт Соціологічної групи «Рейтинг». URL: <http://ratinggroup.com.ua>
5. Веб-сторінка Світового банку. URL: <http://www.worldbank.org>.
6. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Про громадські об'єднання (стаття 21) : Закон України в редакції від 22.05.2021 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
8. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

